

Lars Edgren

Hantverket under 1800-talet.¹

Tendenser i nyare tysk och brittisk forskning

Inledning

Under senare år har hantverkets roll under den industriella revolutionen på olika sätt kommit att bli föremål för ett ökat intresse från forskningens sida. Småborgerligheten, i vilken småföretagare inom hantverket var ett viktigt inslag, har alltmer uppmärksamrats.² Inom forskningen runt den tidiga arbetarrörelsen har hantverksarbetarnas betydelsefulla roll alltmer blivit föremål för undersökningar.³ Medan man tidigare främst har koncentrerat sitt intresse på fabriksindustrin har man på senare år i ökande grad noterat handarbetets fortsatta betydelsefulla roll oberoende av nya kraftkällor och teknik.⁴

Det kan därför finnas all anledning att närmare granska den utländska forskningen runt hantverket under de senaste två decennierna. Min avsikt här har varit att både försöka sammanfatta vissa resultat, men också att försöka se vilka intresseområden som tagits upp och vilka olika tillvägagångssätt som använts. Jag har valt att begränsa mig till den tyska och brittiska forskningen. Utvecklingen i dessa länder torde ha varit av särskild vikt för Sverige under 1800-talet. Traditionellt hade det svenska hantverket varit nära knutet till Tyskland och näringsfrihetsreformerna i Sverige genomfördes tidsmässigt i nära anknytning till utvecklingen i de tyska staterna. England var viktigt i den svenska diskussionen som exempel på det mest avancerade kapitalistiska landet; härifrån hämtade man allt efter egen uppfattning förebilder eller avskräckande exempel. Man kan också motivera inskränkningen med den traditionellt stora betydelse som forskningen i dessa länder haft på den svenska forskningen.

Något försök till en definition av begreppet 'hantverk' vore knappast lämpligt att göra på förhand, utan det används här i en vanlig och vag mening som småskalig företagsamhet med krav på yrkesskicklighet hos utövaren. En betydelsefull skillnad i tyskt och engelskt språkbruk bör dock framhållas. Medan det tyska ordet 'Handwerker' i första hand anger den självständiga yrkesutövaren, alltså mästaren, betecknar engelskans 'artisan' en hantverksskicklig arbetare överhuvud, antingen denne arbetar inom hantverk eller industri.⁵ Den senare betydelsen av 'hantverkare' har jag inte velat utesluta. Mitt intresse rör alltså inte bara hantverket i ekonomisk mening utan även bärarna av hantverksskickligheten, antingen dessa varit mästare eller arbetare.

Det bör också nämnas att jag främst varit intresserad av städernas hantverk. Den under 1970-talet livliga diskussionen om proto-industrialiseringen, alltså den hantverksmässiga produktionen i agrara miljöer för en större marknad, behandlas följaktligen inte i denna artikel.⁶

Tysk hantverksforskning

I Tyskland har en livaktig forskning runt hantverket och dess öde under industrialiseringen förekommit i över hundra år. Bakgrunden till denna forskning var samtidens oro över hantverkets öde i konkurrensen med industrin. Denna fråga har sedan i stor utsträckning kommit att dominera den tyska forskningen på detta område.

Under 1800-talet dominerade en pessimistisk uppfattning om hantverkets anpassningsförmåga.⁷ Gustav Schmoller, som 1871 publicerade *Geschichte der deutschen Kleingewerbe im 19. Jahrhundert*, var en ledande representant för denna sk "nedgångsteori". I konkurrensen med fabrikkssystemet med dess utnyttjande av maskiner och en långt gången arbetsdelning skulle hantverket i längden vara dömt till undergång. Stordriftens fördelar skulle leda till en kraftig koncentrationsprocess och hantverket förväntades i en snar framtid spela endast en marginell roll. Framstående forskare som Werner Sombart och Karl Büchner anslöt sig i huvudsak till denna uppfattning.

Även inom marxismen dominerade denna uppfattning. I t ex *Det kommunistiska manifestet* förutspåddes hantverkets undergång och hantverkarnas proletarisering som ett led i kapitalismens utveckling mot ett alltmer polariserat samhälle.

Men ganska tidigt växte en alternativ uppfattning fram. Den faktiska utvecklingen visade att hantverket trots de dystra profetiorna fortsatte att spela en väsentlig roll i ekonomin. Forskningen kom nu mycket starkare att betona dess förmåga till anpassning. Hantverket förändras under inflytande från industrin, men det försvinner inte. Efter första världskriget kom denna uppfattning att bli den dominerande.

Den moderna tyska forskningen har i huvudsak kommit att ansluta sig till den senare uppfattningen och har avvisat "nedgångsteorin". Den som på senare tid på allvar har tagit upp diskussionen är Wolfram Fischer som 1964 i en artikel granskade utvecklingen under perioden 1800—1870. Fischer betonar att utvecklingen var differentierad; medan vissa hantverk kunde gå tillbaka eller stagnera kunde andra tillväxa och nya yrken uppstå.⁸ Men för hantverket som helhet visar det sig att de inom hantverket sysselsatta under perioden har ökat sin andel av befolkningen. Detta gäller också för stora klassiska hantverk som skomakare och skräddare. Samtidigt har verkstadsstorleken ökat vilket visar att ensamföretag i viss utsträckning har ersatts av större och mer bärkraftiga företag.⁹ Fischer varnar för att alltför ensidigt betrakta hantverkets konkurrens med industrin. Ofta befann sig dessa inte i direkt konkurrens utan kunde snarare komplettera varandra. Man bör heller inte lägga alltför stor vikt vid det för-

hållandet att hantverket i förhållande till industrin minskade sin andel av ekonomin. Vid en ekonomisk tillväxt utesluter ju inte detta att hantverket absolut sett tillväxer. Den ekonomiska tillväxt som industrialiseringen medförde innebar en ökad marknad som även hantverket kunde dra nytta av.¹⁰

I stället för nedgång betonar Fischer strukturförändringar och en i huvudsak framgångsrik anpassning till nya förhållanden. Dessa förändringar innebar i första hand att hantverket försköts allt mer från varuproduktion till ekonomins servicesektor i form av reparation och försäljning. Att denna förändring kunde vara svår och smärtsam och även innebar att en del yrken försvann förnekar han inte. Hantverkarnas ökade andel av befolkningen behöver inte heller vara ett enbart positivt tecken. Den kan bero på att yrkena blev överbesatta. Fischer tror att detta delvis kan ha varit fallet, särskilt för den tidigare delen av perioden. Den kraftiga befolkningstillväxten under det tidiga 1800-talet kunde inte sugas upp av jordbruket. Eftersom den tyska industrin utvecklades relativt sent tvingades många av dessa personer möjligen in i hantverket, där de ökade antalet personer inom dess underskikt som knappast kunde förtjäna sitt livsuppehälle. Med industrins tillväxt kunde detta befolkningsöverskott sugas upp och kom inte längre att belasta hantverket. Men medan vissa yrken troligen präglades av överbesättning präglades andra sannolikt av en framgångsrik anpassning.¹¹

Fischer har i en senare uppsats från 1968 fortsatt granskningen av hantverkets utveckling för den senare delen av 1800-talet. Här försöker han visa att medan andelen sysselsatta i småföretag — fem eller färre arbetande — sjönk relativt befolkningen och alla industrisysselsatta, så kan småindustrin påvisa en gynnsam produktivitet utveckling och relativt stora investeringar. Inte minst har ett ökat användande av elektriska motorer gynnat småindustrin. Fischer kommer till slutsatsen att småindustrin t o m kan ha haft en överproportionell andel av den tyska ekonomins tillväxt, även om denna slutsats är mycket osäker.¹²

Ett antal geografiskt avgränsade undersökningar har genomförts under senare år och vi skall härnäst se vad de har att säga om hantverkets allmänna utveckling. Bland dem som studerat förhållandena under den förra delen av 1800-talet kan nämnas Klaus Assman, som undersökt hantverket i några mindre städer i Hannover, Jörg Jeschke, som undersökt några andra städer i Hannover, och Jürgen Bergmann, som studerat berlinhantverket.

Assman ger en gynnsam bild av hantverkets utveckling under perioden. Denna kan dock inte förstås som ett resultat av konkurrens från industrin; denna var vid denna tid obetydlig och drabbade endast några få yrken. I stället måste utvecklingen förstås som ett resultat av det förindustriella samhällets utveckling. Som en konsekvens av den kraftiga befolkningstillväxten uppstod en allmän undersysselsättning; många sökte sig då till hantverket för att få någon utkomst överhuvud. En konsekvens var att hantverkartätheten ökade, samtidigt som sjunkande realinkomster för befolkningen innebar en minskad efterfrågan. Dessutom ökade konkurrensen från lanthantverk och från utländska

hantverksprodukter. Tillbakagången drabbade främst de konsumtionshantverk som arbetade för en bredare marknad. Hantverk som arbetade för en lyxmarknad hade bättre chanser. Den så småningom begynnande industrialiseringen hade däremot gynnsamma effekter för hantverket. Den innebar nämligen en ökad efterfrågan på dess produkter, t ex för metallhantverken. Genom den med industrialiseringen sammanhängande urbaniseringen gynnades också bygghantverken.¹³ Som synes är Assmans analys fullt förenlig med Fischers synpunkter.

Jeschkes framställning ansluter nära till Assmans. 30- och 40-talen präglades av dåliga konjunkurer i städerna. Ett överutbud av gesäller kan påvisas. I brist på arbete etablerade sig många av dessa som ensamstående, något som Jeschke kallar "flykt till självständighet". En överbesättning av många yrken blev följden, en situation som inte lättade förrän med konjunkturuppgången på 1850-talet.¹⁴

I stort sett har också Bergmann i sitt arbete om berlinhantverket — som senare närmare skall presenteras — samma uppfattning. Hantverkets läge försämrades under det tidiga 1800-talet. Han betonar den kraftiga befolkningstillväxten, men är beredd att tillskriva den begynnande industrialiseringen en viss negativ roll.¹⁵

Några författare som på grundval av lokala undersökningar granskat utvecklingen under 1800-talets senare hälft har också anslutit sig till kritiken av "nedgångsteorin". Karl-Heinz Schmidt och Gerhard Stavenhagen har studerat förhållandena i hertigdömet Braunschweig och kommit till resultat som i stort sett överensstämmer med Fischers. Vid en jämförelse mellan 1861 och 1895 visar det sig att hantverket ökat sin andel av hertigdömets befolkning trots att industrin kraftigt expanderat. Inga yrken hade heller helt tillbakaträngts. Vissa yrken — särskilt byggnadshantverken — kunde expandera medan nya yrken uppstod. Vad vi ser är inte bilden av tillbakaträngande utan av strukturförändring.¹⁶

Medan Schmidt och Stavenhagen främst har arbetat med statistik över hantverkarnas numerär har Adolf Noll, som studerat förhållandena i Arnsberg och Münster, också kunnat få fram siffror för hantverkets inkomstförhållanden och kapitalintensitet. Han har då kunnat visa att hantverket haft en gynnsam inkomstutveckling och genom en ökad kapitalinsats kunnat öka sin produktivitet. Den genomsnittliga verkstadsstorleken ökar också, främst genom att enmansföretagen blir allt färre. Noll betonar också att vi har att göra med en strukturstress, där mindre effektiva företag som inte förmår anpassa sig till den nya marknadssituationen slås ut, och hantverket kommer att domineras av mer effektiva enheter.¹⁷

Medan anslutning till huvuddragen av Fischers åsikter varit stark i den senare forskningen har han inte fått stå helt oemotsagd. Shulamit Angel-Volkov har redan i titeln på sin uppsats från 1974, "The Decline of the German Handicrafts — Another Reappraisal", markerat sin vilja till omprövning. Hennes kritik riktar sig mot Fischers artikel från 1968. Hon kritiserar honom för att ha behandlat all småföretagsamhet som en kategori. I hans siffror över hantverkets tillväxt kommer därför rena serviceyrken som restaurangnäring och frisörer att

spela en framträdande roll. Hon kritiserar också den utpräglat ekonomiska inriktning som kritikerna av "nedgångsteser" har och deras försummande av andra historiska faktorer.¹⁸

Men hennes huvudkritik är att förkastandet av "nedgångsteser" döljer naturen hos de förändringar som hantverket genomgick, och gör det svårt att förklara de livligt förekommande klagomålen från mästarna och det starka stöd som "nedgångsteser" hade i samtiden.¹⁹ För att förstå de senare fenomenen prövar Angel-Volkov att analysera utvecklingen under den så kallade "stora depressionen" 1873—96.

Hon förnekar inte att en tillväxt av antalet hantverkare skett under denna period men försöker visa att denna åtföljts av en ökad polarisering mellan mindre och större mästare och av att många mindre, särskilt ensamarbetande mästare tvingats överge sina verkstäder. En huvudorsak var de kraftigt sjunkande priserna på hantverksprodukter. De små verkstäderna hade heller inte förmått genomföra större kapitalinvesteringar. Den produktionsstillväxt inom flera sektorer med många små företag som Fischer byggt en del av sitt argument på, måste förklaras med den ökande kapitalinvesteringen inom de större och medelstora företagen. På samma sätt sker den genomsnittliga tillväxten i verkstadsstorlek främst genom att de större företagen tillväxer. Angel-Volkov kan slutligen visa hur i många yrken antalet verkstäder sjunker, något som särskilt drabbar de små och ensamarbetande mästarna. Hon menar att man på detta sätt kan förklara samtidens syn på hantverkets öde.

Trots att Angel-Volkov direkt har utgått från att kritisera den i nutiden vanliga uppfattningen är hennes syn fullt förenlig med åsikten att det rörde sig om en strukturkris. Hon förnekar inte att många mästare framgångsrikt lyckats anpassa sig. Skillnaden är snarare en tyngdpunktsförskjutning; där de andra författarna betonat de framgångsrika företagen lägger Angel-Volkov större vikt vid de mästare som blev utvecklingens offer.

Förutom "nedgångsteser" har en annan fråga med rötter i 1800-talets diskussion varit föremål för forskning på senare år, nämligen frågan om effekterna av näringsfrihetens införande. Friedrich-Wilhelm Henning har undersökt sambandet mellan hantverkets numerära utveckling och näringsfrihetens införande för de olika tyska staterna. Hans slutsats är att de legala ramarna var relativt betydelselösa. Kortfristigt ledde näringsfriheten i vissa områden till ett ökat antal mästare och mindre verkstadsstorlek, i andra områden till ett minskande antal hantverkare. Men den helt dominerande trenden var en ökning för hantverket, främst genom ökande verkstadsstorlek. Denna utveckling skedde i huvudsak utan samband med näringslagstiftningen.²⁰ Karl Heinrich Kaufhold har granskat effekterna av Preussens inskränkningar i näringsfriheten 1849 och finner att dessa i praktiken varit relativt oväsentliga. Deras syfte var att politiskt lugna hantverkarna efter 1848 års revolution, inte att permanent upphäva näringsfriheten.²¹ Gerhard Schwarz har i en undersökning av hantverket i Bayern strax före 1860 kommit till slutsatsen att den restriktiva näringspolitiken snarare än att gynna hantverket har haft negativa konsekvenser för det, efter-

som det har hindrat en anpassning till de nya förhållandena.²²

Jeschke har i sitt redan nämnda arbete om hantverket i Hannover försökt visa att näringsregleringarna i stort sett varit verkningslösa och alltså inte har kunnat påverka hantverket vare sig positivt eller negativt. Detta har inte kunnat avskärma sig från andra ekonomiska inflytanden och dess kris måste analyseras i samband med ekonomin som helhet.²³ Enighet tycks alltså råda om att näringsfrihetens införande inte kan anföras som orsaken till hantverkets kris under 1800-talets förra hälft på så sätt som skett i en del tidigare forskning.²⁴

Som framgår av den presenterade litteraturen har den tyska hantverksforskningen präglats av ett ekonomiskt-historiskt perspektiv med stark tonvikt på kvantitativa ekonomiska data. Programmatiskt finner man en sådan inriktning hos Wilhelm Abel i en uppsats om hantverkshistorisk forskning. Abel kritiserar den tidigare forskningen för att alltför mycket ha koncentrerat sig på skrånas roll. Han efterlyser i stället en forskning som inriktar sig på att ta fram statistiska uppgifter över ekonomiskt betydelsefulla ting såsom priser, löner, skatter, omställning etc. Forskningen bör också inrikta sig på att klargöra processförlopp.²⁵

*

Den viktigaste lärdomen man kan dra av den tyska forskningen och dess betydande insatser på detta fält är att man *omöjligt kan betrakta hantverkets utveckling ur ett nedgångsperspektiv*. Som vi har sett betonar den tyska forskningen i stället strukturomvandlingen. Men här ligger enligt min mening en svaghet med många av de tyska arbetena; *man har ofullständigt klargjort var denna strukturomvandling består*. En orsak till detta tror jag är att man har varit alltför fixerad vid kvantitativa mått. Man har därför blivit hänvisad till den dåtida statistikens uppfattning om vad som var hantverk. De mått man får kan därför dölja väsentliga förändringar i de realiteter man mäter. Hur mycket har till exempel en skomakare som producerade skor på beställning till en lokal kundkrets att göra med en sentida kollega som huvudsakligen ägnar sig åt skoförsäljning och reparation? I den offentliga statistiken kan de dock i allmänhet inte skiljas åt. Denna övergång från produktion till service har uppmärksamats men dess roll har inte klargjorts. Men även andra viktiga skillnader inom hantverket måste uppmärksammas. För att klargöra detta skall vi härnäst presentera en begreppsapparat utarbetad av Karl-Heinrich Kaufhold.

Kaufholds arbete behandlar "die Gewerbe" i Preussen runt 1800. Med "Gewerbe" avser han all producerande verksamhet med undantag för jord- och skogsbruk, jakt och fiske och icke-agrar råvaruproduktion. Han har två syften med boken, dels att framställa näringarnas struktur geografiskt, storleksmässigt, socialt och deras fördelning på olika grenar, dels att undersöka hur långt det kapitalistiska produktionssättet utvecklats vid denna tid.²⁶ För det senare syftet blir det nödvändigt för Kaufhold att skilja mellan olika företagsformer som är uttryck för olika grader av kapitalistisk organisation. Han gör detta i anslutning till äldre forskare såsom Marx och representanter för den tyska his-

toriska skolan. Hans schema är alltså inte originellt men är klart och tydligt och kan därför vara värt att citera här.²⁷

Utgångspunkten för bestämningarna blir producentens olika grad av åtskillnad från produktionsmedlen. Kapitalistisk produktion utmärks av att den direkta producenten inte längre äger sina egna produktionsmedel. Särskilt viktigt blir det att skilja ut mellanformerna där producenten ännu äger produktionsmedlen men där oberoendet minskar genom olika inskränkningar i möjligheten att utnyttja dem. Ekonomisk självständighet blir alltså ett avgörande kriterium.

Kaufhold uppställer följande kategorier.²⁸

1. *Hemslöjd*. Utövas som bisyssla, oftast jämte lantbruk, av rättsligt och ekonomiskt självständiga producenter som äger sina egna produktionsmedel. Kaufhold avskiljer hemslöjd från förlag och manufaktur genom att produktionen sker direkt för marknaden eller en krets av uppköpare. Övergången är dock flytande.
2. *Hantverk*. Hantverksmästaren är både producent och ägare av produktionsmedel. Delvis gäller detta även arbetarna — gesällerna — som oftast äger en verktygsuppsättning. Företagen är små och arbetet sker huvudsakligen för hand. Hantverkaren har ett fritt val av avnämare. Han producerar antingen direkt för marknaden — ”Preiswerk” — eller för beställare — ”Lohnwerk”. Så länge kundkretsen är växlande innebär det senare ingen förlust av självständighet. Mästaren har både juridisk och ekonomisk självständighet.
3. *Förlag*. I denna företagsform behåller producenten den rättsliga självständigheten men förlorar den ekonomiska. Hantverkaren — eller hemslöjdsarbetaren — får råmaterialet levererat av en förläggare som också sköter varans avsättning. Producenten förblir ägare av produktionsmedlen och utför hela produktionsprocessen, men blir i hög grad beroende av förläggaren.
4. *Manufaktur*. Här måste man skilja på två former:
 - a/ *decentraliserad manufaktur*. Egentligen en blandform mellan den centraliserade manufakturen och förlagssystemet. Den skiljer sig från förlaget genom att en del av produktionsprocessen har centraliserats — i allmänhet begynnelse- eller slutstadierna. Arbetarens ställning blir mer beroende genom att han inte längre fullföljer hela produktionsprocessen. Manufakturisten tar till skillnad från förläggaren en aktiv del i organisationen av produktionen.
 - b/ *centraliserad manufaktur*. Här har den kapitalistiska organisationen av produktionen fullföljts och arbetaren har skiljts från produktionsmedlen. Dessa ägs av företagsägaren som organiserar arbetet som utförs på en plats. En långt gående arbetsdelning har genomförts. Produktionstekniken bestäms fortfarande av handarbete. De maskiner som kan förekomma är beroende av arbetarens skicklighet och omdöme.
5. *Fabrik*. Denna form behandlar Kaufhold inte närmare eftersom den inte förekom i Preussen 1800, men den från manufakturen åtskiljande faktorn är maskiner som bestämmer produktionsprocessen. Arbetaren får tillsyns- och hjälpfunktioner.

Dessa distinktioner är viktiga att göra. Vad som vanligen betraktas som hantverk och kanske också förekommer i statistiken som sådant kan tillhöra både grupp 1), 2), 3) och 4a). Förskjutningar av hantverket mellan dessa olika former blir en viktig forskningsuppgift. Ett uppmärksammande av dessa förskjutningar kan få betydande konsekvenser som några exempel skall få illustrera.

Det första exemplet kommer från Kaufholds egen forskning. En uppsats om det tyska hantverkets omfång och fördelning runt 1800 har han publicerat i två upplagor, den första 1968 och den andra 1978. Mellan dessa ligger alltså hans arbete om Preussens näringar. Resultatet har blivit att i den senare upplagan har textilframställningen — spinneri och väveri — inte längre förts till hantverket eftersom den tillhört andra produktionsformer.²⁹

Ett andra exempel ger Klaus Assman i en uppsats om klädesmakeriets i Göttingen utveckling från 1600-talet till 1800-talet. Detta yrke genomgick under denna period alla stegen från hantverk över förlag och manufaktur till fabrik.³⁰

Ett tredje exempel kan vi hämta från Gerard Schwarz tidigare nämnda bok om hantverket i Bayern. Schwarz ger en ganska mörk bild av detta men gör ett undantag för Nürnberg-Fürth-regionen; hantverket här utgör ett exempel på den framgångsrika anpassning till en ny tid som Schwarz menar att den restriktiva näringslagstiftningen försvårar för Bayern som helhet. Men om man granskar hans framställning av organisationen av yrkena i Nürnberg-Fürth visar det sig att hantverket här inte längre kan räknas till produktionsformen 'hantverk' i Kaufholds mening. Det har ordnats som ett förlagssystem, och mästarerna har blivit beroende av stora köpmän för avsättningen av sina varor. En långt gående specialisering har också skett så att en verkstad bara tillverkar någon enstaka av de varor som tillhör yrket.³¹ Om man så vill kan man säga att hantverket fullföljer sin anpassning till en ny tid genom att sluta vara hantverk.

Ytterligare ett exempel kan hämtas ur den östtyske forskaren Hartmut Zwahrs arbete om arbetarklassens uppkomst i Leipzig. Han polemiserar här mot uppfattningar som velat tillmäta hantverksgesäller en avgörande roll inom socialdemokratien ännu under socialistlagarna på 1880-talet. Detta gör han genom att försöka visa att hantverket allt mer blivit underkastat förlagssystem. Därigenom kom gesäller och en del mästare att underkastas kapitalistiska utslagningsmekanismer. Även manufakturen trängde fram i tidigare hantverksmässigt producerande yrken. Allt fler gesäller kom också att arbeta i fabriker.³²

En annan svaghet som den tyska forskningen enligt min mening lider av är svårigheten att förena ekonomiska förhållanden med sociala, politiska och ideologiska till en bred och sammanhängande framställning av hantverket. Ofta har inriktningen varit avgränsat ekonomisk, men det saknas förvisso inte försök att diskutera ideologi och mentalitet. Men problemet blir ofta att knyta denna analys till den ekonomiska. Adolf Nolls tidigare anförda arbete kan tjäna som ett exempel.

Förutom den tidigare nämnda analysen av hantverkets ekonomi gör han också en metodiskt avancerad analys av hantverksmästarnas självuppfattning. Denna visar att hantverkarna har bibehållit en mycket konservativ uppfattning.

De ser sig själva som en medelklass som skall kunna uppträda medlande i den konflikt mellan proletariat och kapitalister som utvecklats. De ser sig som sedlighetens särskilda väktare och tronens och altarets säkraste stöd. Inte minst av dessa skäl måste hantverket skyddas mot kapitalismens fördärvbringande makt. Denna ideologi brukar betecknas som "Mittelstandideologie".³³ Noll finner alltså att mästarna ideologiskt i mycket ringa grad har anpassat sig till den nya tiden. Som han också påpekar står detta fasthållande vid värderingar som rotats i äldre förhållanden i skarp kontrast till den framgångsrika anpassning till en modern tid som Noll menar att hantverket genomgått på det ekonomiska området.³⁴ Något egentligt försök att lösa denna motsättning gör han dock inte och man får intrycket att den ekonomiska och ideologiska utvecklingen sker utan inbördes kontakt. En liknande svårighet tycks Schwarz ha. Han gör en god analys av hantverkarnas "Nahrungsmentalitet" men kan inte på något övertygande sätt knyta denna till de ekonomiska förändringsprocesserna.³⁵

Ett försök att upplösa den motsättning som Noll ser har gjorts av en icke-tysk forskare, Angel-Volkov. Som framgått tidigare har hon försökt visa att utvecklingen under den senare delen av 1800-talet ledde till en ökad polarisering av yrkena och att ensam- och småmästare ofta tvingades ur marknaden. Det är denna utveckling som förklarar mästarnas konservativa näringspolitiska uppfattning. Även de mer framgångsrika mästarna kan ha känt sig oroad av sina yrkeskollegers prekära situation.³⁶

I en annan artikel söker Angel-Volkov anknyta det starka stöd som antisemitiska stämningar fick bland hantverksmästarna under 1890-talet till förändringar i mästarnas sociala och politiska ställning. Inom hantverket hade mästarna kommit att stå i antagonistisk ställning till sina arbetare med fackföröreningsrörelsens och socialdemokratins framväxt. Men man stod också i motsättning till andra delar av medelklassen, dels genom att man var fysiskt arbetande, dels genom att man var producenter medan större delen av den övriga medelklassen var konsumenter. Även politiskt blev man mer isolerad. Under 1880-talet hade man hoppats på att få sina ekonomiska idéer genomdrivna genom att ge sitt stöd åt de konservativa, men förhoppningarna om en verklig hjälp hade uppgetts på 1890-talet. I denna isolerade ställning skapade man sig en negativ identitet genom att rikta sin ovilja mot judarna och genom att företräda en extrem nationalism. De antisemitiska partierna tog dessutom upp flera av mästarnas ekonomiska krav på sina program. En allmän antikapitalism kunde också uttryckas genom ovilja mot judarna.³⁷

*

Ett tyskt arbete som gör ett ambitiöst försök att ge en allsidig bild av hantverket är Jürgen Bergmanns tidigare nämnda undersökning av hantverket i Berlin. Arbetet är på många sätt mycket intressant och skall därför presenteras närmare här.

Bergmann inleder sin framställning med att ge en karaktäristik av det gamla hantverkssystemet. Han betonar att detta inte kan bestämmas endast utifrån sina ekonomiska funktioner. I stället framhäver han dess *polyfunktionalitet*; förutom de ekonomiska skulle även sociala, politiska, juridiska, religiösa och stundtals även militära intressen tillgodoses. Som bärare av hantverket sågs inte bara idkarna utan även deras gesäller, lärlingar och rent av deras familjemedlemmar. Alla dessa hade till uppgift att vaka över yrkets intressen och omfattades också av dess sociala förpliktelser.

De ekonomiska funktionerna präglades av "näringsprincipen" ("Prinzip der 'Nahrung'"). Syftet var inte en strävan efter att maximera vinsten utan att trygga en ståndsmissig inkomst för ämbetets medlemmar. Man strävade efter att uppnå ett avgränsat arbetsområde inom vilket ingen konkurrens från utanförstående skulle tillåtas. Detta arbetsområde betraktades som yrkesutövarnas *egendom*. Inom det ekonomiska området fanns naturligtvis ofta motstridiga intressen mellan mästare och gesäller och de flesta konflikterna mellan dessa ägde rum inom detta område.

De sociala funktionerna yttrade sig främst i ett ansvar för ämbetets medlemmar vid sjuk- och dödsfall.

För att förstå det äldre hantverkssystemet måste man också förstå den avgörande vikt man lade vid begreppet *ära*. Detta gavs en vid tolkning. Det var detta ärobegrepp som motiverade att man vägrade mottaga lärlingar av oäkta börd. Umgänge med vissa personer och utförandet av vissa arbeten ansågs också strida mot hantverkarens ära. Genom att upprätthålla den egna äran värnade man om avståndet till andra befolkningsgrupper vilket var av största betydelse för den egna självaktningen.³⁸

I fortsättningen av sitt arbete följer Bergmann hur detta traditionella system efterhand upplöstes. Näringsfriheten, som infördes i Preussen 1810, anser han hade stora sociala konsekvenser även om de ekonomiska var små. Medlemskap i ämbetena var inte längre obligatoriskt. Deras funktioner blev mer inskränkta, främst tillgodosågs ekonomiska och sociala intressen, men även de ekonomiska hade kraftigt begränsats. Huvuduppgiften på detta område blev vakandet över lärlingsutbildningen. Gesällernas ställning förändrades också och de kom att i högre grad gifta sig och bilda egna hushåll. Hantverkets sociala enhet och ämbetenas polyfunktionalitet höll på att upplösas och som en konsekvens skärptes motsättningarna mellan mästare och gesäller. Relationen mellan dem blev mer renodlat ekonomisk. Mot 1800-talets slut blev de bibehållna ämbetena närmast arbetsgivarorganisationer som skulle tillgodose mästarnas ekonomiska intressen.³⁹

Mästarnas självförståelse förblev i hög grad tillbakablickande. Ära förblev ett nyckelbegrepp. Men nya uppfattningar om hur ståndsäran skulle försvaras började vinna insteg. Framförallt kom kraven på ökad *bildning* för hantverkarna in i detta sammanhang. Ett nytt etos, grundat på kompetens ("Tüchtigkeit") snarare än ära, började visserligen växa fram men var ännu så länge en minoritetsriktning.⁴⁰

Gesällernas självförståelse var, enligt Bergmann, mer splittrad. Den dominerande tendensen var även här tillbakablickande. Ärobegreppet vidmakthölls. Man strävade efter att utesluta konkurrens och gesällskapen vidmakthölls med bevarande av många av sina sociala funktioner.⁴¹

En helt motsatt tendens bland gesällerna var att anknyta till tidens olika socialistiska riktningar. Bergmann visar att dessa tendenser var vanligast bland arbetarna i stora och ekonomiskt hotade yrken som snickare och skräddare. Här kom gesällerna att allt mer överge de gamla ståndsforeställningarna och identifiera sig med andra arbetare. De kom att se samhället uppdelat mellan kapitalister och proletärer med ömsesidigt motstridiga intressen. Dessa socialistiska gesäller kom att spela stor roll under marsrevolutionen i Berlin 1848. Men gesällrörelsens huvudsakligen konservativa krav under 1848 visar att denna grupp ännu utgjorde en minoritet.⁴²

I sin utmärkta framställning av berlinhantverkets ekonomiska utveckling är Bergmann angelägen att betona differentieringen både mellan olika yrken och inom olika yrken. Han är också i hög grad uppmärksam på de förskjutningar som övergång till försäljning och reparation och framväxten av olika typer av förlagsproduktion inneburit.

Inom flera yrken framträdde en kraftig polarisering mellan ett fåtal mycket stora verkstäder och ett flertal ensamarbetande mästare. Detta gällde yrken såsom skräddare, skomakare, snickare och tunnbindare, samtliga yrken som arbetade för att tillgodose grundbehov och som hotades av konkurrens från utlärda utövare. Inom andra yrken fanns väsentligt mindre skillnader mellan olika utövare. Förhållandena liknade därmed mer de som motsvarar idealbilden av den traditionella hantverket. Dessa yrken kan delas i två grupper. Dels yrken såsom bagare och glasmästare som i mycket ringa grad påverkats av de ekonomiska omvälvningarna, dels yrken såsom bleckslagare, flera grenar av smideshantverk och gelbgjutare. Dessa hotades tidigt av industriell konkurrens och det saknades därför möjligheter till utvecklande av större verkstäder på hantverksmässig basis.⁴³

I ett kapitel skildrar Bergmann utvecklingen av hantverkets produktionsformer och deras funktioner under den tidiga industrialiseringen. En allt kraftigare specialisering mellan olika yrken genomfördes. I allt högre grad förlorade den självständiga hantverkaren direktkontakten med kunderna och kom i stället att producera för en anonym marknad. Kontakten med kunderna kom i stället att förmedlas av mellanhänder. Inom många yrken skedde alltså en övergång till förlagsproduktion. Hantverkaren arbetade på beställning åt affärer eller åt andra större verkstäder inom yrket. Denna utveckling gällde främst skräddare, skomakare och snickare, vilka också var de yrken som visade en polär företagsstruktur och tendenser till överbesättning.

Bergmann visar också att en förskjutning mot handel och reparation skedde tidigt. De större idkarna öppnade ofta affärer där de försålde även varor som de inte själva tillverkat.⁴⁴

För att klargöra de högst olika öden som olika yrken genomgick kategoriserar Bergmann dem i fem olika utvecklingstyper:⁴⁵

1. Yrken som förändrades föga.
 - a/ yrken som saknade arbets- och existensmöjligheter och som därför inte heller genomgick någon intern förändring.
 - b/ yrken som utsattes för föga konkurrens och inte drabbades av revolutionära teknologiska förändringar.
2. Yrken där hantverksproduktion och företagsstruktur kunde bibehållas men det beroende arbetet ökades; övergång till förlags- och manufakturproduktion.
3. Yrken där övergång till handel och reparation skedde på grund av oförmåga att konkurrera med icke hantverksmässig nyproduktion.
4. Byggnadshantverken som förblev rena hantverk men där nya organisationsformer efterhand trängde fram.
5. Nya yrken som uppstod till följd av näringslivets förändringar.

Bergmanns undersökning betonar mångfalden och differentieringen. Vi har därmed förts ganska långt från den ganska odifferentierade diskussion om totalhantverkets utveckling under industrialismens inflytande som vi refererade i artikelns början. Den generella infallsvinkeln gör att dessa skillnader blir svåra att uppmärksamma. På det sättet visar Bergmanns arbete också vikten av lokala studier där det finns möjligheter att gå under den nivå som den offentliga statistiken visar.

Brittisk hantverksforskning

Som vi sett finns i Västtyskland en livaktig hantverksforskning som nästan kan sägas utgöra ett avgränsat ämnesområde. Så är inte fallet i Storbritannien. En ekonomisk-historisk forskning med särskild inriktning på hantverk tycks inte alls finnas där. När Geoffrey Crossick för något år sedan publicerade en artikel om den brittiska småborgeligheten under 1800-talet, tvingades han bygga sin framställning av den småskaliga produktionens villkor på den forskning om brittisk ekonomisk historia som utfördes under vårt sekels första decennier, inte minst Claphams *An Economic History of Modern Britain*.⁴⁶ Uppgifter om hantverkets sociala villkor kan däremot erhållas ur den livaktiga forskningen om arbetarnas historia, där hantverkets arbetare har spelat en icke oväsentlig roll. Men en allvarlig brist i den brittiska forskningen är att mästarna och småföretagarna har ägnats mycket litet intresse.⁴⁷

I detta avsnitt skall vi först se vad Crossicks nyssnämnda artikel kan lära oss. Vi skall därefter se vad den historiska litteraturen om arbetarna kan ha att lära oss om hantverket under det tidiga 1800-talet, och slutligen skall vi något granska den livaktiga diskussionen om den s k "arbetararistokratin" och se vad den kan ha att säga oss om hantverket.

Crossicks artikel behandlar inte exklusivt hantverket utan småborgerligheten som främst består av affärsinnehavare och småskaliga producenter. Hans framställning av producenterna gäller därför egentligen småföretag, något vi bör hålla i minnet.

Crossick framhåller den småskaliga produktionens stora förmåga att överleva under industriella förhållanden. Orsakerna var flera. Inom vissa yrken med obetydlig teknisk utveckling var det fördelaktigare för en kapitalist att förlägga självständiga småföretagare än vad det var att åtaga sig de betydande fasta kostnader som en centralisering av produktionen skulle innebära. Inom några yrken kunde faktiskt den tekniska utvecklingen leda till att småföretagen ökade i antal. Som exempel ger Crossick skoindustrin. Denna hade under förra delen av seklet varit organiserad av stora manufakturister som haft anställda arbetare som arbetat i sina hem. När symaskiner introducerades runt 1860 ledde detta till uppkomsten av ett stort antal små företag eftersom den nya tekniken mycket väl kunde användas i liten skala. Dessa småföretag kom sedan i sin tur att konkurreras ut av de nya skofabrikerna under 1800-talets sista år. På liknande sätt förhöll det sig med knivsmidet i Sheffield. Men även inom sektorer där en kraftig ökning av antalet stora fabriker skedde kunde små företag fortsätta att spela en viktig roll som underleverantörer till fabriker. Särskilt när fabriker hade perioder av stor efterfrågan kunde de ha stor nytta av underleverantörer.

Crossick framhåller att denna fortsatt viktiga roll för småföretag var förknippad med ett ökat beroende av förläggare eller fabriker vilket medförde att de befann sig i en alltmer osäker position.

Crossick betonar att denna småföretagsamhet inte är en överlevnad av förindustriellt hantverk. Småföretagarna var inte traditionella hantverkare, djupt rotade i sitt yrkes traditioner och värderingar och som gått in i yrket i unga år med avsikt att bedriva det under resten av sitt liv. I stället var de inriktade på att utnyttja marknadens möjligheter inom de sektorer där dessa för tillfället var gynnsamma. Deras firmor hade sällan gamla traditioner och omsättningen av verkstäder var stor. Att den korporativa strukturen så länge varit svag innebar också att småföretagarna inte hade en myt om en gyllene tid under skrånas beskydd att falla tillbaka på.⁴⁸

Som vi ser överensstämmer Crossicks slutsatser väl med resultaten från den tyska forskningen. Men han har ovanligt klart framhävt naturen av de förändringar som skett; kanske har det varit en fördel för honom att inte behöva vara fixerad till frågan om "hantverkets nedgång". En väsentlig skillnad mot de tyska förhållandena tycks vara småföretagsamhetens otraditionella karaktär.

Crossick diskuterar också småföretagarnas ideologi och politiska aktiviteter. Han framhäver här deras förankring i en liberal ekonomisk uppfattning och att de inte framträdde som en självständig politisk kraft, åtminstone inte efter sekelmitten. Här skiljer sig förhållandena från dem vi finner i Tyskland, något som Crossick själv framhåller. Han skildrar också hur småborgerligheten utvecklade en livsstil koncentrerad runt familjen, där avståndet till lägre samhällsskikt markerades och ängslan för att bevara sin status var viktig. Detta

knuter Crossick till den ekonomiskt osäkra position som varje enskild småborgare hade, även i en situation där småborgerligheten som helhet kunde försvara sin ställning.⁴⁹

*

För utvecklingen av hantverket under det tidiga 1800-talet kan vi finna en hel del upplysningar i E P Thompsons klassiska arbete *The Making of the English Working Class* (först publicerad 1963) och i Iorwerth Protheros *Artisans and Politics* (1979).⁵⁰ Det senare arbetet behandlar uteslutande London och även hos Thompson ligger tyngdpunkten på huvudstaden.

Bägge författarna ser hantverket under denna tid som hotat dels av teknologiska förändringar, dels av konkurrens från outlärard arbetskraft. Särskild tonvikt lägger de vid den senare. Den ledde till att många yrken uppdelades i två grenar, dels en "honourable trade" som använde traditionellt utbildade arbetare för att producera varor för en förmögnare marknad med högre kvalitetskrav, dels en "dishonourable trade" som använde outlärda arbetare och producerade för en massmarknad med lägre kvalitetskrav. Inom den senare grenen var olika former av förlagsproduktion vanlig. Denna utveckling var särskilt karakteristisk för hantverkare såsom skomakare, skraddare och snickare men berörde även andra yrken.⁵¹

De traditionellt utlärda arbetarna hotades alltså av en ökande konkurrens. Möjligheterna att skydda sig mot denna minskade när de gamla lärlingsbestämmelserna avskaffades 1814. Ända sedan drottning Elizabeths tid hade engelsk lag krävt fullföljande av sjuårig lärlingstid för arbetare inom hantverksyrkena. Lagen hade inte alltid upprätthållits, men dess avskaffande försämrade ändå gesällernas situation.⁵²

Att motverka denna konkurrens var ett av de viktigaste syftena för de ganska talrika fackföreningar som hantverksgesällerna hade vid seklets början. Man försökte på olika sätt bojkotta outlärda arbetare; kampen mot dessa blev lika viktig som kampen mot mästarna, och arbetarna kunde här ha ett gemensamt intresse med många mindre mästare som också fruktade denna konkurrens.⁵³

Prothero menar att gesällernas fackföreningar hade fyra huvudfunktioner:

1. *Sjuk- och begravningskassor*. ("friendly societies").
2. *Härbärgen*. ("houses of call"). Dessa var pubar där arbetssökande gesäller och mästare som sökte arbetare kunde registrera sig. De tjänade alltså som ett slags arbetsförmedlingar.
3. "*Tramping*". Detta var ett system för arbetslöshetsunderstöd. Gesäller som inte kunde finna arbete i hemstaden kunde hos sina yrkesbröder i andra städer mot uppvisande av ett medlemskort antingen få arbete eller försörjningshjälp så att de kunde fortsätta till nästa stad.
4. *Upprätthållande av lärlingssystemet*. Lärlingssystemets viktigaste funktion skulle ju vara att lära ut yrkets "hemligheter", men gesällerna såg det i för-

sta hand som sitt bästa försvar mot billig arbetskraft och nedpressning av lönerna. Genom att sträva efter att upprätthålla systemet begränsade de tillgången på arbetskraft och fick själva en stark förhandlingsposition.

Stråvan för fackföreningarna var, liksom för de gamla skråna, att uppnå stabilitet och trygghet. Yrket som helhet skulle skyddas från konkurrens utifrån. Det fanns ingen föreställning om antagonistiska intressen mellan mästare och gesäller. Prothero menar också att de flesta mindre mästare delade dessa ideal vid seklets början.⁵⁴

Prothero ger en rätt utförlig skildring av dessa fackföreningar. Av denna framgår tydligt de stora likheterna mellan dessa och de gesällskap vi känner från t ex Tyskland och Sverige. Medan de engelska skråämbetena formellt inte avskaffades förrän 1835 hade de spelat ut sin roll redan under 1600-talet.⁵⁵ Flera av deras funktioner har dock förvaltats av gesällernas fackföreningar, något som Prothero också påpekar.

Frågan om fackföreningarnas rötter bakåt till skråorganisationer har närmare behandlats av R A Leeson. Förutom de på många sätt gemensamma funktionerna, pekar han på de stora likheterna mellan de ritualer och symboler som använts av de tidiga fackföreningarna och av de äldre skråämbetena. Han riktar kritik mot makarna Webb som i sin *The History of Trade Unionism* (1894) förnekade att fackföreningarna haft något ursprung i skråna. I stället hävdar Leeson att de bildats av gesäller som tidigare varit medlemmar i skråämbetena men inte längre kunnat tillgodose sina intressen inom dessa när de förmögnare mästartarnas vilja att bevaka yrkets gemensamma intressen försvunnit. Han framhäver också likheterna med tyska och franska gesällorganisationer. Det som dock särskilt kännetecknat de engelska föreningarna är deras självständighet.⁵⁶

Hos både Thompson och Prothero spelar utvecklingen av medvetandet hos arbetarna en betydelsefull roll. Thompson försöker i sitt arbete visa hur den engelska arbetarklassen formeras genom att efterhand ett medvetande växer fram om att arbetarna har gemensamma intressen som skiljer sig från andra klassers. Han menar att denna process fullbordas i början av 1830-talet. Han följer hur det succesivt växer fram genom de erfarenheter arbetare gör genom ekonomisk och politisk kamp under decennierna efter 1790. Ur vår synpunkt är det särskilt intressant att notera den väsentliga roll som hantverksarbetare spelar i nästan alla de rörelser han skildrar, såsom den politiska radikalismen under 1810-talet, framväxten av en hantverkarkultur på 1820-talet, präglad av stråvan efter bildning och försvar för de demokratiska friheterna, och i owenismen under 1830-talets början.

Prothero har vidareutvecklat Thompsons analys av hantverksarbetarnas självmedvetande och deras fackliga och politiska aktivitet. Det värde som utgjorde grunden för hantverkarnas självuppfattning var *respektabilitet* ("respectability"). Det mest utmärkande för denna var förmågan att försörja sig genom eget arbete utan att anlita välgörenhet eller fattigvård, men den förde också andra ting med sig; självrespekt, krav på att bli behandlad med värdighet

samt ett relativt stort oberoende. Prothero framhåller att denna respektabilitet inte kan förstås som en efterhärming av medelklassens värderingar och inte får förväxlas med dessa; den hade sina rötter i hantverksarbetarnas egen situation. Att få bibehålla möjligheten till en respektabel försörjning ansågs vara hantverkarens rättighet.⁵⁷

Hantverkarnas fackföreningar hade till syfte att värna dessa värden inom det ekonomiska området. Konflikter med mästarna kom här att bli allt mer väsentliga. Inflationen under napoleonkrigen undergrävde lönerna och minskade möjligheterna att leva på en respektabel nivå. Efter kriget blev lönestrider därför vanliga. Om mästare och gesäller kunde ha gemensamma intressen när det gällde att skydda yrket mot konkurrens utifrån hade de naturligtvis motstridiga intressen när det gällde löner. Särskilt de små mästarna hade svårt att betala löneförhöjningar.⁵⁸

Politiskt kom hantverkarna att stå den sk ”radikalismen” nära. Denna ideologi präglades av en politisk analys av samhället. Orsaken till de sociala problemen var att en liten privilegierad oligarki hade monopoliserat den politiska makten och utnyttjade den hänsynslöst för att främja sina egna intressen. Motsättningen i samhället gick mellan de produktiva klasserna och de icke-produktiva, som levde utan att själva arbeta. Till de förra räknades förutom vanliga arbetare även företagare och affärsinnehavare. Den icke-produktiva klassen bestod främst av de stora jordägarna, men även större kapitalister som nått sina inkomster genom finansmanipulationer eller genom monopol räknades hit. Denna elits rikedom berodde på att den lyckats bemäktiga sig den politiska makten. Lösningen på orättvisorna skulle då följdriktigt vara politisk reform. Man krävde en reformering av parlamentet och en utvidgad rösträtt, stundtals även allmän rösträtt. Radikalismen bars upp av småborgerliga skikt, men som Thompson och Prothero framhåller, också av hantverksarbetare.⁵⁹

Radikalismens analys av samhällets onda var på många sätt meningsfull för hantverksarbetarna. Dessa var av gammalt misstänksamma mot staten; de ville ha lagar som skyddade hantverket men inte direkta ingrepp som hotade deras oberoende.⁶⁰ Det korruperade parlamentet ansågs inte vilja ta till vara hantverkarnas legitima intressen. Den orättvisa beskattningen var också ett skäl att söka reformera parlamentet.⁶¹

Inom radikalismen samarbetade arbetare med representanter för medelklassen. Detta samarbete hade bestånd i stort sett fram till 1832 års parlamentsreform då stora delar av medelklassens intressen tillgodosågs. Arbetarklassens representanter upplevde detta som ett ”svek” och drog slutsatsen att en rörelse som skulle förverkliga en verkligt radikal parlamentsreform måste vila i första hand på arbetarna.⁶²

Den radikala reformrörelse som försökte förverkliga detta var som bekant chartismen. Denna var en arbetarrörelse, men dess analys av samhället överensstämde i stort sett med radikalismens. Den såg en politisk reform som det primära målet. I ett reformerat parlament skulle sedan arbetarnas legitima krav kunna tillgodoses. Man saknade dock ett enhetligt ekonomiskt och socialt program.⁶³

Hantverksarbetarna spelade en ledande roll inom chartismen, särskilt om man till dessa räknar arbetarna inom de stora förlagda textilyrkena. Bland de ledande chartisterna 1841 var vävarna det största yrket och därefter följde skomakare och skraddare.⁶⁴ Prothero har i en studie över chartismen i London gjort troligt att det främst var de svagaste och fattigaste yrkena, de som hårdast drabbades av utvecklingen, som sökte sig till politisk aktivitet. De sökte genom lagstiftning efter det skydd som de inte av egen styrka kunde åstadkomma. Det största hotet ansåg de vara överskottet av arbetare.⁶⁵

Under 1820-talet utvecklades också bland hantverkare i London en explicit kritik av den liberala ekonomin. Man förkastade den fria konkurrensen och krävde i stället att arbetet, skaparen av allt värde, skulle erkännas som ett legitimt intresse och ges lagligt skydd. Den rättvisa lönen, bestämd av traditionella statusföreställningar skulle vara den ledande ekonomiska principen.⁶⁶

Prothero varnar för en generalisering av dessa föreställningar till alla hantverksarbetare. Vad de alla hade gemensamt var synen på respektabilitet, men främst hantverkare inom de yrken som hotades av den ekonomiska utvecklingen var mottagliga för en radikal samhällskritik.⁶⁷

Ett viktigt tema hos Prothero är betonandet av att hantverkarnas ideologi och fackliga och politiska aktivitet måste förstås som uttryck för deras egen situation, inte som passivt inlånande av impulser utifrån.⁶⁸

På detta sätt behandlar han också deras anknytning till owenismen runt 1830. Hantverksarbetarna var mest intresserade av de praktiskt inriktade försöken att etablera konsument- och producentkooperativ. Dessa sågs som nya metoder att upprätthålla respektabiliteten. Inslagen av utopisk socialism vann mindre ankläng.⁶⁹

Hantverkarnas fackföreningar har varit föremål för ytterligare debatt. A E Musson har betonat deras begränsning till det egna yrkets problem, deras moderation och villighet till klassarbete. Med denna utgångspunkt kritiserar han Thompsons tes om ett utvecklat klassmedvetande hos arbetarna under 1830-talet. Hantverksarbetarnas sektionalism strider mot tanken om ett utbrett klassmedvetande.⁷⁰ De yrken som vände sig till politiken var de svagaste och en betoning av dessa leder till ett försummande av bättre ställda och sektionalistiska yrken, något som Musson menar att Prothero gjort sig skyldig till.⁷¹

I en artikel om fackföreningarna i Birmingham har Clive Behagg tagit upp Mussons teser till granskning.⁷² Birminghams industri dominerades av små verkstäder och man har tidigare menat att de nära sociala relationerna och gesällernas karriärchanser motverkat all radikalism bland arbetarna; man har även hävdats att fackföreningar saknats i staden.⁷³ I polemik mot denna idylliserande bild visar Behagg på en livlig strejkaktivitet och ett stort antal fackföreningar. Orsaken ser han i att den småskaliga produktionen alltmer kom att präglas av kapitalismen. Konkurrensen ökade, en del större företag uppstod och småmästarna blev i allt högre grad förlagda av de stora företagen.⁷⁴ Mot dessa förändringar satte gesällerna upp traditionen — "custom of the trade" — i ett försök att försvara sin ställning. Att man var beredd att samarbeta med

mästare som höll sig till dessa traditionella normer kan inte tolkas som en klass-samarbetspolitik.⁷⁵ Olika yrken utsattes för ett likartat tryck och de värden som man åberopade var gemensamma. Yrkenas sektionalism överskreds på så sätt även om den inte försvann. Hantverksarbetarna spelade också en stor roll i tidens politiska rörelser.

*

I det följande skall vi något granska den livaktiga debatt om "arbetararistokrati" som förts under de senaste decennierna i Storbritannien.⁷⁶ Vårt syfte skall närmast vara att försöka utreda vilken roll de traditionella hantverksyrkenas arbetare spelat inom arbetararistokratin och vad diskussionen kan lära oss om dessas öden.

Debatten om arbetararistokratins roll har sin utgångspunkt i en under 1800-talet utbredd uppfattning om det egna samhället. Många iakttagare fann arbetarklassen kraftigt delad. Ett högre skikt ansågs mer respektabelt, ordentligt och mer finansiellt oberoende; detta skikt betecknades som en aristokrati.⁷⁷ Dessa tankegångar kom att tagas upp av den marxistiska traditionen, först av Engels, men särskilt av Lenin. Teorin om arbetararistokratin kom att användas som en förklaring på frånvaron av ett revolutionärt socialistiskt klassmedvetande inom den brittiska arbetarklassen.⁷⁸

I modern brittisk historieforskning började diskussionen på allvar med Hobsbawms berömda artikel "The Labour Aristocracy in Nineteenth-Century Britain", ursprungligen publicerad 1954.⁷⁹ Därefter har en livlig diskussion ägt rum, inte minst under 1970-talet. Oenigheten har varit stor om hur arbetararistokratin bör avgränsas och vilken dess funktion varit. Flera forskare har också funnit begreppet onödigt. Det har kommit att användas av både marxister och icke-marxister men har då getts olika innebörd.

För att kunna analysera frågan om arbetararistokratin skall vi ordna debatten efter två frågor som har dominerat den och som är nära knutna till varandra:

- * Till vilken tid bör vi förlägga existensen av en arbetararistokrati? Den ena huvudinriktningen vill förlägga dess existens till perioden efter 1850, andra framhäver att en aristokrati har funnits även tidigare och att 1850 inte utgör ett trenderbrott.
- * På vilket sätt skall arbetararistokratin avgränsas? Detta är självklart nära knutet till frågan om tiden eftersom olika svar på den senare frågan ger olika svar på den förra.

Vi skall uppmärksamma vad de olika svaren på dessa frågor medför vad gäller traditionella hantverksarbetares medlemskap i aristokratin.

Flera av de författare vars arbete jag har utnyttjat har hävdats att vi inte kan tala om en verklig arbetararistokrati före ungefär 1850. Hobsbawm gjorde sig i sin ursprungliga artikel i ämnet till en försiktig talesman för denna åsikt; "it is

doubtful whether in this period we can speak of a labour aristocracy at all, though its elements already existed.”⁸⁰ För honom framstår perioden från 1840 till 1890-tal som dess storhetstid. Före 1840 fanns de individuella kategorier arbetare som kom att utgöra aristokratin inom hantverksyrken som förblivit opåverkade av den industriella revolutionen. Som förklaring till arbetararistokratin framväxt runt sekelmitten vill han lägga vikt vid en mer markerad övergång till storskalig fabriksproduktion.⁸¹

Det saknas inte författare som inte accepterar Hobsbawms reservationer om arbetararistokratin existens före sekelmitten. Vi skall här nämna E P Thompson, A E Musson och W H Chaloner. Thompson kritiserar försöken att identifiera arbetararistokratin med 1850- och 1860-talens fackföreningsrörelse och pekar på existensen av elitskikt inom arbetarklassen under seklets första hälft. Dessa fanns företrädesvis inom de traditionella hantverksyrkena, inom de yrken i London som arbetade för en lyxmarknad och inom de högre skikten av varje yrke, men en ny aristokrati höll på att uppstå inom metallindustrin och även inom bomullsindustrin.⁸² Musson ansluter sig till Thompsons uppfattning och betonar det stora avstånd som skiljde de yrkesskickliga arbetarna från de utbildade.⁸³ Även Chaloner är angelägen att betona differentieringen inom arbetarklassen under denna tid.⁸⁴ Musson och Chaloner förlägger aristokratin till samma skikt som Thompson.

Hobsbawm har hävdad att ett förläggande av aristokratin till tiden före 1850 har ett samband med om man anser en arbetarklass vara formerad före denna period.⁸⁵ Detta stämmer naturligtvis väl med Thompson som ju har detta som sin huvudtes, men kan ej appliceras på Musson. Denne polemiserar nämligen kraftigt mot Thompson på just denna punkt, och gör detta bland annat på grundval av de kraftiga skiktningar bland arbetarna som arbetararistokratin innebär. Enligt Musson hade, som vi redan sett, de aristokratiska fackföreningarna en sektionalistisk och moderat prägel som inte kan förenas med ett utbrett klassmedvetande.⁸⁶ Vad som däremot är gemensamt för Mussons och Thompsons uppfattningar är att de kommer att betona kontinuiteten i utvecklingen och inte ser ett skarpt brott runt sekelmitten.⁸⁷

Om Hobsbawm inte klart anger varför han inte vill räkna med arbetararistokratin existens före 1840 så är flera av de andra företrädarna för samma uppfattning klarare. De understryker det *historiskt specifika* i begreppet. Utbruten ur en historisk kontext blir termen meningslös; bland arbetarna kommer alltid att kunna urskiljas olika skikt. Arbetararistokratin skall förstås som en unik formation i en given historisk situation.⁸⁸

Den speciella historiska situation som man då vill knyta arbetararistokratin till är den påfallande stabiliseringen av det brittiska sociala och politiska systemet under decennierna efter 1850. Den förra delen av seklet präglades av svåra konflikter i Storbritannien. En politisk reform genomdrevs 1832 efter svåra motsättningar och därefter följde den klasskonflikt som chartismen utgjorde. Under denna tid prövades både generalstrejk och uppror för att demokratisera samhället och möjligheten av en revolution kunde inte uteslutas. Mot detta står

perioden efter 1850 som en påfallande lugn och idyllisk period. Arbetarna förde inte längre en självständig radikal politik och fackföreningarna präglades av moderation och begränsning till fackliga frågor. Denna period av "klassamarbete" skulle då förklaras av arbetararistokratin som genom sin privilegierade ställning skulle vara speciellt villig att samarbeta med medelklass och bourgeoisie. Den som tydligast ger uttryck för denna uppfattning är Foster, men i avsevärt modifierad form återkommer den i arbeten av Robert Gray och Geoffrey Crossick, trots att dessa har en helt annan uppfattning om hur skiktet skall avgränsas.

En slutsats vi kan dra av det hittills sagda är att oenigheten om till vilken tid arbetararistokratin skall förläggas delvis beror på att man har helt olika uppfattningar om vad som överhuvud skall avses med termen. De som vill förlägga den även till den tidigare perioden använder termen för att allmänt beteckna det högsta skiktet bland arbetarna; som ett resultat kommer hantverksarbetare att utgöra ett väsentligt inslag i den. De som vill förlägga dess existens till en senare period använder inte termen för att beteckna ett elitskikt vilket som helst, utan som beteckning på ett speciellt elitskikt med särskilda kännetecken i en viss historisk situation. Det är denna senare uppfattning som kan betecknas som den speciellt marxistiska teorin om arbetararistokratin. Detta får dock inte tolkas som att teorin skulle omfattas av alla marxister; det förekommer också marxistisk kritik mot den. En följd av den senare användningen blir, som vi senare skall se, att de traditionella hantverksyrkenas roll kommer att nedtonas eller helt förnekas. En annan konsekvens bör bli att termens användningsområde i första hand begränsas till brittisk historia. På andra länder kan teorin endast överföras om speciella likheter med den brittiska situationen kan påvisas.

Försöken att ange de kriterier med vars hjälp arbetararistokratin skall kunna avgränsas har varit många. När Hobsbawm skrev sin första artikel räknade han upp ett flertal kriterier som borde medräknas, men fann att det avgörande måste vara *lönen*, både dess storlek och dess regelbundenhet. Dess avgörande betydelse vidhåller han även 1978.⁸⁹ En konsekvens av detta sätt att avgränsa eliten är att de traditionella hantverksyrkena kommer att bilda en väsentlig del av skiktet under hela 1800-talet. Deras roll kommer dock att succesivt minska under seklet och runt sekelskiftet har aristokratins tyngdpunkt definitivt flyttat från hantverken till metallindustrin och i viss mån bomullsindustrin.⁹⁰ Detta speglar helt tydligt den allt mindre roll som dessa traditionella yrken kommit att spela under seklets lopp. Men alla hantverksarbetare kommer inte att ingå i aristokratin. Inom alla hantverksyrken fanns en olika stor grupp som hade lägre inkomster. Vad vi har att göra med är en fortsättning på den process inom hantverket som nedpressade de yrkesutbildades ställning genom ökad konkurrens från utbildade och spridning av olika system av förlag och decentraliserad manufaktur.⁹¹

Hobsbawms försök att avgränsa arbetararistokratin har inte vunnit någon allmän anslutning. Hans försök utgör en skiktningmodell och kan som sådan knappast accepteras av dem som vill se arbetararistokratin som ett specifikt

historiskt fenomen; en skiktning efter lön kan ju göras vid varje tid. För dem som vill förlägga den till tidigare perioder gäller naturligtvis inte detta argument. Thompson lägger också stor vikt vid inkomsten när han diskuterar avgränsningen, men hans diskussion är mycket kortfattad och innehåller knappast explicita avgränsningskriterier.⁹² Musson lägger den avgörande vikten vid att aristokratin var det skikt som hade organiserat starka fackföreningar. Att detta är en väsentlig egenskap hos denna elit är allmänt erkänt men få lägger avgörande vikt vid detta. Bland annat hade ju detta medfört att man varit tvungen att godta Mussons datering, eftersom ingen förnekar fackföreningarnas tidiga existens.⁹³ Musson är angelägen att betona dessa tidiga fackföreningars snäva horisonter — både före och efter 1850 — och hur de strävade efter att utesluta de lägre arbetarskikten genom lärlingsbestämmelser för att bibehålla sin egen status och inkomst.⁹⁴ De var inriktade på sitt eget yrkes intresse, inte på en vidare arbetarrörelse. Musson förnekar också att seklets mitt på något avgörande sätt medför någon förändring härvidlag; försök att förklara det brittiska samhällets stabilisering med hjälp av begreppet "arbetararistokratin" kommer därigenom att undergrävas.

När man har kommit in på fackföreningarnas viktiga roll ligger det nära till hands att betona ett bevarat lärlingssystemets centrala betydelse för arbetararistokratins avgränsning. Detta var i betydande utsträckning en förutsättning för fackföreningarnas styrka och försvarades, som vi redan sett, av dessa. Chaloner har lagt en betydande vikt vid detta kriterium.⁹⁵ Även Charles More lägger en avgörande vikt vid det.⁹⁶ More argumenterar att fackföreningarnas styrka berodde på den yrkesskicklighet som arbetarna besatt. Eftersom denna uppnåddes genom fullföljande av lärlingsgång — detta gällde såväl de mer traditionella hantverksyrkena som t ex metallindustrin — måste detta betraktas som det avgörande kriteriet.

Denna tonvikt på upprätthållandet av ett lärlingssystem har kritiserats av Hobsbawm av ett empiriskt skäl; allt färre yrken kunde effektivt upprätthålla ett sådant.⁹⁷ Vi bör också notera att även detta kriterium är sådant att det inte tillåter att någon avgörande gräns förläggs till sekelmitten. Snarare får vi kanske tänka oss att det medför att arbetararistokratin succesivt eroderas, även om många nya yrken framgångsrikt kunde upprätta ett lärlingssystem.⁹⁸

Detta är också just vad Henry Pelling menat i en kritisk granskning av begreppet. Hantverksarbetarnas yrkesskicklighet har efterhand allt mer undergrävs och möjligheterna att upprätthålla ett lärlingssystem har minskat. Utvecklingen gick mot en mer homogen arbetarklass utan någon särskild aristokrati. Pelling menar också att det var bland de bäst ställda arbetarna som radikala politiska åsikter troligast stod att finna. Därigenom menar han sig helt kunna undergräva det marxistiska arbetararistokratibegreppet.⁹⁹

De som definitivt har velat knyta arbetararistokratin till den speciella historiska situationen i Storbritannien efter 1850 har fått tillgripa andra avgränsningskriterier. Foster har i sin på förhållandena i Oldham inriktade studie försökt knyta den till utvecklandet av nya auktoritetsmönster inom industrin. Detta

ser han som en medveten verksamhet från kapitalägarnas sida för att splittra arbetarklassen och knyta ett skikt av den nära till sig. Den gamla hantverkarkontrollen av arbetsprocessen bröts vid mitten av seklet ner — inom verkstadsindustrin markerat av nederlaget för den nationella fackföreningen 1852 — och de tidigare yrkesskickliga arbetarna kom att placeras som pådrivare för de andra arbetarna genom introduktionen av 'piece-masters' och 'sub-contracting'. Detta innebar att en del arbetare anställdes på grundval av prestationslön och i sin tur fick anställa andra arbetare som de själva fick avlöna på timlön. Därigenom fick elitskiktet i industrin ett direkt incitament att driva de andra arbetarna så hårt som möjligt och fick därigenom gemensamma intressen med företagsledningen. På grund av den utsatta position som arbetararistokraterna kom att befinna sig i i förhållande till andra arbetare utvecklade de särskilda institutioner, såsom bildningsverksamhet, nykterhetsrörelse och Kooperation, som skulle markera avståndet nedåt och tjäna som ett skydd. Dessa organisationer ser Foster alltså som sekundära fenomen. Uppkomsten av detta elitskikt med uppgift att kontrollera de andra arbetarna och med intressen som var gemensamma med bourgeoisien utgör enligt Fosters hypotes förklaringen till det brittiska samhällets stabilisering.¹⁰⁰

Fosters vilja att förlägga arbetararistokraternas uppkomst till förändringar i produktionens organisation är i och för sig rimlig; arbetsplatsen måste ju framstå som den avgörande platsen när vi studerar arbetarklassen. Men Fosters tes har utsatts för en rätt omfattande empirisk kritik. 'Sub-contracting' och 'piece-masters' var inget nytt i Storbritannien vid sekelmitten.¹⁰¹ Foster kan övertygande visa att systemet var utbrett inom verkstadsindustrin i Oldham, men detta synes ha varit ett lokalt fenomen.¹⁰² Inom bomullsindustrin var 'sub-contracting' inget nytt; spinnarna hade även tidigare anställt sina egna 'piecers'.¹⁰³

Gareth Stedman Jones har framfört empirisk kritik mot Fosters försök att avgränsa aristokratin. Han är också ganska kritisk mot begreppet som sådant; det saknar strikta avgränsningar och har använts i skilda betydelser.¹⁰⁴ Men han vill dock lägga stor vikt vid förändringar i arbetet som en väsentlig del av förklaringen till tidens stabilisering. Tonvikten läggs då på hantverksarbetarnas förlust av kontroll över arbetsprocessen.¹⁰⁵ De yrkesskickliga arbetarna kom därigenom att förlora den reella basen för sin ställning, men fick behålla sin formella status inom industrin. Deras ställning blev beroende av kapitalisternas goda vilja; dessa kunde om de så ville undergräva deras ställning. Det är detta som för Stedman Jones utgör, tillsammans med vissa andra politiska och ideologiska faktorer, grunden för den samhälleliga stabiliseringen.¹⁰⁶

Ur vår synpunkt är en väsentlig konsekvens av särskilt Fosters argumentation att arbetare i de traditionella hantverksyrkena helt faller utanför arbetararistokratin, något Foster också uttryckligen framhåller: "an old grouping which has often been mistaken for a 'labour aristocracy': the highly paid, autonomous craft elite."¹⁰⁷

Om de avgränsningar vi hittills betraktat har betonat någon enstaka faktors avgörande betydelse, har Gray och Crossick i sina böcker om arbetararistokra-

terna i Edinburgh respektive Kentish London, tryckt på vikten av flera sammanfallande faktorer. Om något speciellt moment skall lyftas fram måste det bli *medvetandet*, i vilken utsträckning arbetarelisten har upplevt sig själv som ett avgränsat skikt med gemensamma intressen.¹⁰⁸ Deras tillvägagångssätt för att visa arbetararistokratins existens är att på en rad olika områden påvisa existensen av en skiktning som i huvudsak sammanfaller. Förutom skiktningen på arbetsplatsen tar de upp inkomster, boende, självhjälpsorganisationer, fritidsverksamhet, äktenskapsmönster etc. På detta sätt kan de visa att ett skikt av yrkesutbildade arbetare bestämt kan avgränsas från andra arbetare. De hävdar sedan att det som är väsentligt för att definiera arbetararistokratin är att de hade en känsla av gemenskap över yrkesgränserna, något som förenade dem alla. Medvetandet om att tillhöra ett skikt med gemensamma drag är det som skiljer arbetararistokratin från de äldre elitskikten som präglades av en vertikal splittring med yrket som det förenande elementet.¹⁰⁹

Gray och Crossick ägnar stor uppmärksamhet åt den ideologi som förenar arbetararistokraterna. De polemiserar här mot de författare som har framhävt deras klassarbete (t ex Foster) och de som har sett deras värden som ett resultat av ett förborgerligande. De framhåller att deras värderingar skall ses som genuina uttryck för deras behov och att deras ideologi gav mening åt den erfarenhet de konfronterades med. De vill också betona deras radikalism, även om denna hade sina givna gränser.¹¹⁰

För båda framstår "respektabilitet" som det avgörande värdet för arbetararistokraterna.¹¹¹ Kärnan i denna var oberoende, förmågan att försörja sig genom eget arbete. Självhjälp var viktig. Men denna vikt vid "respektabilitet" får inte förväxlas med medelklassvärderingar, eftersom de omtolkades av arbetarna för att bli meningsfulla i deras miljö. I stället för individuell självhjälp kom man därför att betona att självhjälpen måste vara *kollektiv*; enbart genom att bygga upp kollektiva organisationer såsom sjukkassor ("friendly societies"), kooperativ och framförallt fackföreningar kunde oberoende tryggas i en tillvaro som trots allt präglades av otrygghet. Man krävde att accepteras av samhällets högre skikt, men inte som individer utan som kollektiv. Deras stolthet och oberoende medförde också att de avvisade varje försök från medelklassens sida att beskydda eller kontrollera deras organisationer.¹¹²

Arbetararistokratins politiska engagemang präglades av den radikala ideologi som vi redan har stött på, och inte av klassmedvetande. Den centrala konflikten i samhället ansågs stå mellan parasitära eliter och det produktiva folket. Den ekonomiska konflikt som fackföreningarna var ett uttryck för kom inte att överflyttas på det politiska fältet. Man var också beredd att inränga sig i det politiska systemet och kom att tillhöra det liberala partiet vilket efter sekelmitten kom att dominera brittisk politik. Inom detta parti kom man dock att tillhöra vänstern.¹¹³

Arbetararistokraternas självmedvetande och deras fackliga och politiska ideologi utvecklades inom ramen för ett grundläggande accepterande av det politiska och ekonomiska system som fanns i Storbritannien. På detta sätt kom

detta skikt att påtagligt bidra till samhällets stabilisering.¹¹⁴

Gray och Crossick förenas också i att de ser arbetararistokratins ställning som försvagad vid 1800-talets slut, och att de båda ser detta som en förutsättning för uppkomsten av ett vidare klassmedvetande bland brittiska arbetare.¹¹⁵

Det bör kanske understrykas att både Gray och Crossick har gjort lokala studier. Därmed följer naturligtvis de vanliga problemen att bedöma i vilken utsträckning deras resultat kan generaliseras. More uttrycker stor skepsis på denna punkt. Han accepterar deras resultat vad gäller Edinburgh och Kentish London, men menar att många andra städer och regioner inte kan ha haft en arbetararistokrati i den mening Gray och Crossick avser.¹¹⁶ More uttrycker också tvekan mot hela begreppet; han ansluter sig till Stedman Jones åsikt att hantverkarens kontroll över sin situation på arbetsplatsen förlorades i modernt organiserade industrier. Detta har i och för sig inte att göra med minskade kvalifikationskrav utan med en ökad kontroll över arbetskraften. More skiljer sig dock från Stedman Jones genom att betona att denna process är väsentligt mer utdragen.¹¹⁷

Men var blir då de traditionella hantverksarbetarna av i Grays och Crossicks framställningar? I Crossicks fall är svaret ganska enkelt; de ryms knappast alls. Men detta är ett ganska självklart resultat av det val av geografiskt område som han gjort; Kentish London präglades nämligen just av den relativa avsaknaden av småskaliga hantverksyrken. Det viktigaste undantaget utgör byggnadshantverken, vars arbetare kommer att utgöra ett viktigt inslag i aristokratin. Annars präglas miljön av skeppsbyggnads- och verkstadsindustri, och det är de nya skicklighetskrävande yrkena i dessa industrier som kommer att dominera arbetararistokratin.¹¹⁸ Men han hävdar också att en förutsättning för dess uppkomst var de traditionella yrkenas relativa tillbakagång och därmed den minskande roll som deras yrkesexklusivitet kom att spela.¹¹⁹

I Grays fall förhåller sig saken annorlunda eftersom Edinburgh hade ett rikt differentierat näringsliv dominerat av småskalig industri inriktad på en konsumtionsmarknad med ofta höga kvalitativa krav. Storskalig industri tillväxte dock ganska kraftigt under 1800-talets senare hälft, medan de traditionella yrkena relativt gick tillbaka, i något fall — skomakare — även gick tillbaka i absoluta tal.¹²⁰ Gray visar också existensen av den kraftiga skiktning inom hantverksyrkena som vi redan är bekanta med från seklets första hälft. Inom de flesta yrken fanns både välbetalda och fattigare utövare. De svagare yrkena präglades av att toppskiktet var litet och botten-skiktet stort. Skomakarna var ett exempel på ett sådant svagt yrke. Den viktigaste faktorn som bestämde ett yrkes ställning var i vilken utsträckning det var utsatt för konkurrens från ett skikt av otillräckligt sysselsatta arbetare. Ett sådant överskott på arbetskraft fanns främst i yrken med någon typ av förlagssystem (”sweated trades”); att skraddare och skomakare utgör typiska exempel kan knappast överraska oss. Teknologisk förändring tillmäter Gray väsentligt mindre betydelse.¹²¹

En av de senaste årens argaste kritiker av den marxistiska teorin om arbetararistokratin har varit sociologen H F Moorhouse. Denne har varit intresserad

av skilda förklaringar av det brittiska samhällets stabilitet under 1800-talets senare hälft och har av denna anledning granskat arbetararistokratiteorin. Han har då pekat på dess oklarheter och försökt visa dess inre motsägelser. Enligt hans mening har den förskjutit intresset från andra och mer fundamentala förklaringar.¹²² Hans inlägg har inspirerat till en teoretisk debatt; alla har inte förenat sig med Moorhouse när denne dödförklarar teorin om arbetararistokratin som en förklaring till den brittiska arbetarklassens inlemmande i det kapitalistiska samhället.¹²³

Den refererade debatten visar tydligt att begreppet 'arbetararistokrati' har använts i olika betydelser. Ofta har det utnyttjats som en allmän beteckning på ett elitskikt inom arbetarklassen. Vanligare är dock att det använts som en teori med anspråk på att förklara avsaknaden av ett utvecklat klassmedvetande hos den brittiska arbetarklassen under 1800-talets senare hälft. Det är i denna senare form som begreppet utgör ett led i en inom marxismen företrädd teori. I klarhetens intresse kan det säkert vara lämpligt att förbehålla begreppet för den senare användningen.

Men även om det inskränks på detta sätt återstår betydande problem och oklarheter. Man kan skilja mellan två huvudversioner. Den 'klassiska' versionen utarbetad av Lenin och med Hobsbawm och Foster som sina främsta efterföljare i Storbritannien, och en 'reviderad' version som kan exemplifieras med Gray och Crossick.¹²⁴ Den 'reviderade' versionen betonar arbetararistokraternas relativa radikalism och deras värderingars ursprung i de egna erfarenheterna. Dess företrädare betonar också att avgränsningen av skiktet inte kan ske genom enstaka faktorer utan flera samverkande faktorer, såsom erfarenheter inom produktion, boende, organisationer och fritiden, måste uppmärksammas.

Svårigheter tycks dock fortfarande finnas. Arbetararistokratin storlek verkar oklar. Hur avgränsas den i förhållande till den uppdelning mellan 'rough' och 'respectable' arbetarklass som ofta gjordes i samtiden och där den senare gruppen tycks ha utgjort bortemot hälften av arbetarklassen?¹²⁵ Och hur förhåller den sig till den elit av hantverksarbetare som av författare som Thompson och Prothero tilldelats en sådan viktig roll för utvecklandet av ett tidigt klassmedvetande före 1850?

Ett problem som också är i stort behov av belysning är hur den brittiska utvecklingen förhåller sig till andra europeiska länders. Den brittiska diskussionen förs ofta med bristande jämförelser med andra länders utveckling. Därför blir det svårt att avgöra vad som egentligen är särdragen i den brittiska utvecklingen. Som E P Thompson påpekat används ofta en opreciserad bild av "Other Countries" där utvecklingen på något sätt förutsätts ha skett på ett "riktigare" sätt.¹²⁶ Behovet av en mer energisk komparation har betonats av Gray. Han antyder möjligheten av att elitskiktet av hantverksarbetare i Frankrike och Italien, som tycks ha spelat en ledande roll i arbetarrörelsen, inte präglades av samma avstånd till övriga arbetare som i Storbritannien. En hårdare politisk repression på kontinenten kan ha tjänat till att förena arbetarna.¹²⁷ Med den här föreslagna inskränkningen av begreppet 'arbetararistokrati' skulle man då inte kunna

tala om en sådan i dessa länder, även om det naturligtvis är möjligt att tala om elitskikt inom arbetarklassen.

Någon anledning att dödförklara begreppet finns nog ändå inte även om behovet av fortsatt forskning är stort. Det har ett stort värde genom att det lyfter fram skiktningen inom arbetarklassen, och dess 'reviderade' versioner undviker de element av ekonomisk determinism och manipulationsteori som finns i de 'klassiska' versionerna.

Men uppenbart måste begreppet användas med viss försiktighet. Det är viktigt att det vederbörligen preciseras och att avgränsningskriterier anges. Annars kan dess utnyttjande bidra mer till förvirring än till förklaring.

Hantverksarbetarnas roll inom aristokratin blir som synes mycket skiftande beroende på olika avgränsningar. Debatten lär oss dock en hel del om hantverkets öde under 1800-talet och som avslutning kan vi göra en kort sammanfattning av dessa lärdomar.

Det är tydligt att hantverksyrkena långt ifrån dör ut. Men relativt andra skicklighetskrävande yrken, inte minst inom verkstadsindustrin, tappar de mark inom arbetarklassens elitskikt; medan eliten under seklets förra hälft har dominerats av traditionella yrkesmän, kommer de nya yrkena nu att spela en allt större roll. Förändringarna inom yrkena fortsätter i stort sett på det sätt som vi redan noterat; ett överskott av arbetskraft leder till nedpressning av yrkets ställning och olika former av förlagssystem och decentraliserad manufaktur sprider sig. Bland de värst utsatta yrkena befinner sig skräddare och skomakare. Produktionen för en lyxmarknad på beställning fortsätter dock att spela en roll. Skiktningen av yrkena i två genrar med inriktning på olika marknader tycks alltså fortsätta.

Tysk och brittisk forskning i perspektiv

I både Tyskland och Storbritannien har tydligen hantverket och den småskaliga produktionen haft stor förmåga att överleva och anpassa sig under 1800-talet. Men det finns också viktiga skillnader. I Storbritannien har småföretagsamheten haft en väsentligt mindre traditionell prägel. Inte minst har de ideologiska skillnaderna varit påfallande. Medan hantverksmästarna i Tyskland kom att bilda en konservativ grupp med en självständig antikapitalistisk ideologi, präglas de småskaliga producenterna i Storbritannien av individualism och ett accepterande av den liberala ekonomin; även politiskt är de snarast liberala.

Den brittiska forskningen har väl skildrat naturen av de förändringar som skett inom hantverket och har framförallt betonat skiktningen av de skilda yrkena i två genrar, inriktade på olika marknader. Inom den produktion som inriktade sig på en massmarknad har de utlärda arbetarna hotats av konkurrens från oskolade och olika former av förlagssystem har spritt sig. I vilken utsträckning detta även skett i Tyskland är oklart, men Bergmanns skildring av berlinhantverket tyder på att så har skett även här.

Skillnaderna mellan den tyska och brittiska forskning jag har refererat är

mycket påfallande. Den tyska forskningen är främst ekonomiskt kvantitativ, medan den brittiska forskningen hela tiden röjer en stark ambition att integrera olika aspekter av hantverkarnas ställning i samhället. Dessa förhållanden gör det delvis svårt att jämföra deras resultat. I den brittiska forskningen finns ingen motsvarighet till den rika skörden av kvantitativa uppgifter över hantverkets utveckling som vi finner i Tyskland.

Ansatser till ett närmande mellan de två ländernas traditioner kan dock noteras. I november 1980 hölls en tysk-engelsk konferens under rubriken "Artisans and Workers in the Early Stage of Industrialization (1820s—1860s)".¹²⁸ Detta kan förmodligen ses som ett uttryck för att den tyska forskningen på senare år allt mer påverkats av den brittiska; inte minst tycks E P Thompsons inflytande ha varit stort. Det finns en tendens till en brytning med en äldre arbetarhistoria som främst inriktat sig på organisationernas och idéernas historia. Ännu visar sig detta mest i granskning av enskilda aspekter av arbetarkulturen, medan breda framställningar som integrerar de skilda aspekterna ännu verkar lysa med sin frånvaro.

Nämnas bör dock Wolfgang Renzschs arbete *Handwerker und Lohnarbeiter in der Frühen Arbeiterbewegung* från 1980. Renzsch undersöker här förutsättningarna för en organiserad arbetarrörelse genom att studera erfarenheterna på arbetsplatsen för fyra arbetargrupper, byggarbetare, skraddare, textilarbetare och verkstadsarbetare. Andra variabler, såsom socialt ursprung och organisationstraditioner, dras in i analysen, men han utlämnar medvetet andra faktorer av betydelse för arbetarkulturen. Undersökningen är genomförd som en lokalstudie av Berlin på 1870-talet. I den fackliga organiseringen spelade de yrkesskickliga arbetarna en stor roll, och Renzsch framhåller betydelsen av deras hantverkartraditioner.¹²⁹ För skraddarna, vars yrke alltmer organiserats som förlagsproduktion och som hotades av konkurrens från oskolad arbetskraft, låg det närmare till hands att söka politiska lösningar på sitt betryck.¹³⁰ Som synes är likheterna med de brittiska förhållandena slående.¹³¹

En möjlighet att ganska enkelt sätta in den tyska och brittiska utvecklingen i ett internationellt sammanhang har vi tack vare att den senaste världshistorikerkongressen 1980 särskilt uppmärksammade småföretagsamhetens historia i en session. Framställningen där byggde på nationella rapporter från 28 länder.¹³² Det framgår här tydligt att den tyska och brittiska utvecklingen inte är unik. Stuart Bruchey har skrivit avsnittet om den ekonomiska utvecklingen.¹³³ Han visar på den småskaliga produktionens ansevärd förmåga till överlevnad under 1800-talet. Men han betonar också att många av de traditionella hantverkarna förlorade sin självständighet när köpmän utnyttjade de växande marknaderna för att organisera förlagssystem och manufakturver. En del hantverksyrken gick under i konkurrensen med industrin och andra gick över till försäljning och reparation. Men den industriella utvecklingen gav också nya möjligheter för småindustrin. Urbaniseringen öppnade nya marknader, många verkstäder kunde komplettera industrin och nya yrken uppstod.¹³⁴

Avslutning

Som en avslutning av denna forskningsöversikt kan det kanske vara lämpligt att sammanfatta några väsentliga lärdomar jag menar att man kan dra av den presenterade forskningen och som bör beaktas vid fortsatta forskningar runt hantverket och dess öden under 1800-talet.

- det går inte att skriva hantverkets historia under 1800-talet ur perspektivet av dess undergång eller nedgång. Hantverket har haft stor förmåga till anpassning till förändrade förhållanden.
- hantverkets konkurrens med industrin bör inte stå i centrum för studiet. Denna utgör bara en del av förklaringen till förändringarna.
- stora väsentliga förändringar sker *inom* hantverket, såsom en övergång till reparation och försäljning, utvecklandet av nya produktionsformer och uppkomsten av nya yrken.
- uppkomsten av två marknader för hantverksvaror och konkurrensen från outlärd arbetskraft måste uppmärksammas.
- de ekonomiska konsekvenserna av näringsfrihetens införande får inte överbetonas.
- avsevärda förändringar har skett inom hantverket utan att arbetstekniken revolutionerats. Man bör alltså undvika att ensidigt beakta utvecklingen av teknik i snäv mening som förklaring till förändringar inom hantverket.
- de omstruktureringar som skett inom hantverket kan ofta inte fångas i aggregerad statistik som avgränsar hantverket företrädesvis efter juridiska normer och inte tar hänsyn till de väsentliga skillnaderna inom denna kategori.
- förståelse av den tidiga arbetarrörelsen kräver att de sociala relationernas förändring inom hantverket noggrant utforskas.

NOTER

1. Denna uppsats har ursprungligen skrivits som en inledande litteraturoversikt inför mitt avhandlingsarbete om förändrade sociala relationer inom hantverket i Malmö under 1800-talet. En första version ventilerades på seminarium våren 1982. Jag önskar framföra mitt tack till seminariedeltagarna för synpunkter. Ett särskilt tack vill jag rikta till Lars Olsson.
2. Jfr Tom Ericsson, "Mellan kapital och arbete", *Scandia*, 48 (1982). Se särskilt not 3, s 270.
3. Se t ex Iorwerth Prothero, *Artisans and Politics*, London 1979. "It now seems generally recognised that artisans were the backbone of the first worker's movements everywhere." "Nineteenth-century European artisans are now at last receiving proper attention." (båda citaten på s 3).
4. Se t ex Dolores Greenberg, "Reassessing the Power Patterns of the Industrial Revolution: An Anglo-American Comparison", *American Historical Review*, 87 (1982), s 1237—61, och där anförd litteratur. Greenberg drar bl a slutsatsen att "... traditional skills of tool-held, handicraft methods continued to characterize manufacturing until at least the last quarter of the nineteenth century." (s 1245).
5. E J Hobsbawm, "The Aristocracy of Labour Reconsidered", *Proceedings of the Seventh International Economic History Congress*, 2, (M Flinn, utg), Edinburgh 1978.
6. För denna debatt se t ex *Scandinavian Economic History Review*, 30: 1 (1982) som helt ägnades åt proto-industrialiseringen i Norden. Se också Peter Kriedte, Hans Medick och Jürgen Schlumbohm, *Industrialisierung vor der Industrialisierung*, Göttingen 1977.
7. Den följande översikten över äldre tysk hantverksforskning bygger på Wolfram Fischer, "Das deutsche Handwerk in den Frühphasen der Industrialisierung", *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaften*, 120 (1964), s 687—693, Shulamit Angel-Volkov, "The 'Decline of the German Handicrafts' — Another Reappraisal", *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, 61 (1974), s 165—7 och Adolf Noll, *Sozio-ökonomischer Strukturwandel des Handwerks in der zweiten Phase der Industrialisierung*, Göttingen 1975, s 13—20.
8. Fischer, a a, s 602.
9. Ibid, s 697—706.
10. Ibid, s 707.
11. Ibid, s 707—12.
12. Wolfram Fischer, "Die Rolle des Kleingewerbes im wirtschaftlichen Wachstumsprozess in Deutschland 1850—1914", *Wirtschaftliche und soziale Probleme der gewerbliche Entwicklung im 15.—16. und 19. Jahrhundert*, (F Lütge, utg), Stuttgart 1968. Denna uppsats liksom den ovan nämnda från 1964 finns omtryckt i Wolfram Fischer, *Wirtschaft und Gesellschaft im Zeitalter der Industrialisierung*, Göttingen 1972.
13. Klaus Assman, *Zustand und Entwicklung des städtischen Handwerks in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts*, Göttingen 1971. Se särskilt sammanfattningen, s 247—53.
14. Jörg Jeschke, *Gewerberecht und Handwerkswirtschaft des Königreichs Hannover im Übergang 1815—1866*, Göttingen 1977, s 419—37 och 456—8.

15. Jürgen Bergmann, *Das Berliner Handwerk in den Frühphasen der Industrialisierung*, Berlin 1973, s 256—60. Industrialiseringens större roll i Bergmanns fall beror säkert på att han undersökt en storstad, medan Assman och Jeschke undersökt väsentligt mindre städer.
16. Karl-Heinz Schmidt & Gerhard Stavenhagen, "Die Industrialisierung und ihre handwerksför-denden Kräfte in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts, dargestellt am Beispiel des Herzog-tums Braunschweig", *Neues Archiv für Niedersachsen*, 19 (1970), s 38—61 och 168—80. Se särskilt s 180.
17. Noll, a a (not 7), särskilt s 118—20 och 183—6.
18. Angel-Volkov, a a (not 7), s 168.
19. Ibid, s 168 f.
20. Friedrich-Wilhelm Henning, "Die Einführung der Gewerbefreiheit und ihre Auswirkungen auf das Handwerk in Deutschland", *Handwerksgeschichte in neuer Sicht* (W Abel, utg), Göt-tingen 1978, s 174—7.
21. Karl Heinrich Kaufhold, "Die Auswirkungen der Einschränkung der Gewerbefreiheit in Preussen durch die Verordnung vom 9. Februar 1849 auf das Handwerk", *Vom Kleingewerbe zur Grossindustrie*, (H Winkel, utg), Berlin 1975, s 188.
22. Gerard Schwarz, 'Nahrungsstand' und 'erzwungener Gesellenstand'. *Mentalité und Struktur-wandel des bayerischen Handwerks im Industrialisierungsprozess um 1860*, Berlin 1974, t ex s 67. Jfr också Fischer, a a (1964) (not 7), s 693—7, som också vill nedtona de ekonomiska konsekvenserna av näringsfriheten.
23. Jeschke, a a (not 14), s 283 f, 399—401.
24. Som ett exempel på en forskare som lagt en stor del av skulden för hantverkets betryck under 1800-talets förra hälft på näringsfrihetens införande kan nämnas Theodore S Hamerow, *Res-toration, Revolution, Reaction. Economics and Politics in Germany 1815—1871*, Princeton 1958, s 21—37.
25. Wilhelm Abel, "Neue Wege der handwerksgeschichtliche Forschung", *Handwerksgeschichte in neuer Sicht*, (W Abel, utg), Göttingen 1978 (första upplagan från 1968), s 2—16.
26. Karl Heinrich Kaufhold, *Das Gewerbe in Preussen um 1800*, Göttingen 1978, s 1.
27. Den distinktion han gör mellan förlag och decentraliserad manufaktur tycks inte heller vara helt vanlig, men tycks mig vara betydelsefull. Kaufhold betecknar de olika kategorierna som 'företagsformer', själv har jag i allmänhet föredragit att kalla dem 'produktionsformer'.
28. Kaufhold, a a (1978), s 220—42.
29. Karl Heinrich Kaufhold, "Umfang und Gliederung des deutschen Handwerks um 1800", *Handwerksgeschichte in neuer Sicht*, (W Abel, utg), Göttingen 1978 (första upplagan 1968), s 29.
30. Klaus Assman, "Verlag — Manufaktur — Fabrik. Die Entwicklung grossbetrieblichen Unter-nehmensformen im Göttinger Tuchmachergewerbe", *Handwerksgeschichte in neuer Sicht*, (W Abel, utg), Göttingen 1978.
31. Schwarz, a a (not 22), s 180—4.
32. Hartmut Zwahr, *Zur Konstituierung des Proletariats als Klasse*, Berlin 1978, s 45—70.
33. Noll, a a (not 7), s 174—82.
34. Ibid, s 186.
35. Schwarz, a a (not 22).
36. Angel-Volkov, a a (not 7), s 184.

37. Shulamit Angel-Volkov, "The Social and Political Function of Late 19th Century Anti-Semitism: The Case of the Small Handicraft Masters", *Sozialgeschichte Heute*, (H-U Wehler, utg), Göttingen 1974.
38. Bergmann, a a (not 15), s 5—34.
39. Ibid, s 35—70, 86—9.
40. Ibid, s 102—11.
41. Ibid, s 111—22.
42. Ibid, s 122—7.
43. Ibid, s 218—36.
44. Ibid, s 270—304. Jeschke, a a (not 14), har i anslutning till Bergmanns resultat undersökt i vilken utsträckning förlagsproduktion förekommit i de städer i Hannover han undersökt. Hans slutsats är att det inte varit vanligt. Han drar dock denna slutsats med försiktighet eftersom den utgör ett 'e silentio'-slut, s 377—9. Zwahr, a a (not 32), har som vi redan sett betonat förlagsproduktionens betydelse i Leipzig.
45. Bergmann, a a, s 304—6.
46. Geoffrey Crossick, "La petite Bourgeoisie britannique au XIXe siècle", *Le Mouvement Social*, 108 (1979), s 36.
47. Ibid, s 61.
48. Ibid, s 29—36.
49. Ibid, s 37—51.
50. E P Thompson, *The Making of the English Working Class*, London 1980. Prothero, a a (not 3).
51. Thompson, a a, s 269, 278—88. Prothero, a a, s 40—6, 210—15.
52. Thompson, a a, s 279. Prothero, a a, s 51—61.
53. Thompson, a a, s 270. Prothero, a a, s 37 f.
54. Prothero, a a, s 28—40.
55. Michael Stürmer, *Herbst des alten Handwerks. Quellen zur Sozialgeschichte des 18. Jahrhunderts*, München 1979, s 17.
56. R A Leeson, *Travelling Brothers. The six centuries' road from craft fellowship to trade unionism*, London 1979, s 157—67, 252—76.
57. Prothero, a a, s 26 f.
58. Ibid, s 40—6.
59. Ibid, s 83—8. Jfr också Crossick, a a (not 46), s 37—9.
60. Prothero, a a, s 39.
61. Thompson, a a, s 660. Prothero, a a, s 83.
62. Thompson, a a, s 887 f. Prothero, a a, s 292 f.
63. För chartismen se t ex översikten av David Jones, *Chartism and the Chartists*, London 1975.
64. Lista över yrken för ledande chartister 1841 i Jones, a a, s 30—2. Jfr s 24 f, 142 f.
65. Ioeerwerth Prothero, "London Chartism and the Trades", *Economic History Review*, ser 2, 24 (1971), s 204, 217 f.
66. Prothero, a a (1979) (not 3), s 225—9.

67. Ibid, s 229.
68. Ibid, t ex s 237 f.
69. Ibid, s 239—64.
70. A E Musson, *British Trade Unions, 1800—1875*, London 1972, s 14—21. Jfr också A E Musson, "Class Struggle and the Labour Aristocracy, 1830—60", *Social History*, nr 3 (oktober 1976), s 336 f.
71. Musson, a a (1972), s 47. Mussons kritik gäller Protheros artikel från 1971 (not 65).
72. Clive Behagg, "Custom, Class and Change: the Trade Societies of Birmingham", *Social History*, 4 (1979), s 455—480.
73. Ibid, s 457 f.
74. Ibid, s 463—6.
75. Ibid, s 466, 470—2.
76. Arbetararistokratidebatten ges här ett större utrymme än kanske dess roll för kunskapen om hantverket kan motivera, men diskussionen har ju ett betydande intresse även i övrigt. För en utförlig forskningsöversikt och en bibliografi, se Robert Q Gray, *The Aristocracy of Labour in Nineteenth-Century Britain, c. 1850—1900*, London 1981. En skarpt kritisk granskning ger H F Moorhouse, "The Marxist Theory of the Labour Aristocracy", *Social History*, 3 (1978), s 61—82. Tidigare har en del av debatten presenterats för en svensk publik av Gunnar Olofsson, "Teorin om arbetararistokratin i modern marxistisk historieskrivning", *Arkiv*, nr 13—14, s 34—54. Arbetararistokratiteorin har naturligtvis också använts i andra länder. I Tyskland har den bl a använts av Jürgen Kuczynski, se Olofsson, a a, s 34—40. Se också Gerhard Beier, "Das Problem der Arbeiteraristokratie im 19. und 20. Jahrhundert", *Herkunft und Mandat*, Frankfurt/Köln 1976, s 9—71. Ett exempel på dess användning i USA ger A Dawson, "The Paradox of Dynamic Technological Change and the Labor Aristocracy", *Labor History*, 20 (1979). För teorins användning i Sverige, se Bengt Berglund, *Industriarbetarklassens formering*, Göteborg 1982, s 211—3 och där anförd litteratur.
77. Gray, a a (not 76), s 8. Hobsbawm, a a (not 5), s 457 f.
78. Moorhouse, a a (not 76), s 61 f.
79. E J Hobsbawm, "The Labour Aristocracy in Nineteenth-Century Britain", *Labouring Men*, London 1964, s 272—315.
80. Ibid, s 276. Orsaken till hans tveksamhet är säkert att han inte vill förlägga aristokratin till en tid när man enligt hans mening ännu inte kan tala om ett utvecklat proletariat.
81. Ibid, s 278—84.
82. Thompson, a a (not 50), s 262—4.
83. Musson, a a (1972) (not 70), s 16 f.
84. W H Chaloner, *The Skilled Artisan during the Industrial Revolution, 1750—1850*, (*The Historical Association*), London 1969, s 3—6.
85. Hobsbawm, a a (1978) (not 5), s 457.
86. Musson, a a (1972) (not 70), s 19 f, 29—35.
87. Ibid, s 35, 50 f. Hos Thompson är detta snarast implicit, a a, s 262—4.
88. Detta har tydligast formulerats av John Foster, *Class Struggle and the Industrial Revolution. Early industrial capitalism in three English towns*, London 1974, s 212 f. Till Foster ansluter sig Robert Q Gray, *The Labour Aristocracy in Victorian Edinburgh*, Oxford 1976, s 4. Implicit återfinns denna uppfattning hos Geoffrey Crossick, *An Artisan Elite in Victorian Society. Kentish London 1840—1880*, London 1978, s 18, 247.

89. Hobsbawm, a a (1964) (not 79), s 273. Hobsbawm, a a (1978) (not 5), s 459. Hobsbawm är förvisso inte okänslig för andra faktorerers betydelse. I hans egen framställning är socialt avstånd till andra grupper viktigt. Han framhåller arbetararistokratin skarpa åtskillnad från lägre arbetarskipt medan han understryker att avståndet till den lägre medelklassen varit mindre; arbetararistokratin räknades i samtiden till detta skikt. (1964, s 273—5. 1978, s 458). Men man kan fråga sig varför han då så starkt betonar lönens storlek; socialt avstånd bör väl inte entydigt bestämmas av den? Det är svårt att undvika intrycket av att Hobsbawms framställning präglas av en ekonomisk determinism. Moorhouse, a a (not 76), s 63, anför också just denna kritik mot honom.
90. Hobsbawm, a a (1964), s 280, 288.
91. Ibid, s 283—7.
92. Thompson, a a (not 50), s 262—4.
93. Musson, a a (1972) (not 70), s 16 f, 50—2. Musson, a a (1976) (not 70), s 353.
94. Ibid, s 17, 47, 50 f.
95. Chaloner, a a (not 84), s 6.
96. Charles More, *Skill and the English Working Class, 1870—1914*, London 1980, s 228. Som vi senare skall se anmäler han också en viss skepsis mot begreppets användbarhet.
97. Hobsbawm, a a (1978) (not 5), s 459.
98. Lärlingssystem var t ex vanligt inom verkstadsindustrin, More, a a (not 96), s 64.
99. Henry Pelling, "The Concept of the Labour Aristocracy", *Popular Politics and Society in Late Victorian Britain*, London 1968, s 61. Att arbetarnas elit var arbetarklassens mest radikala skikt är knappast ett fullgott argument mot den marxistiska teorin. Denna vill ju förklara varför arbetarklassen inte utvecklar ett klassmedvetande som går utöver det kapitalistiska systemets gränser. Så länge inte dettas grundvalar dras i tvivelsmål kan arbetararistokratin naturligtvis tillhöra t ex det liberala partiets vänsterflygel. Jfr Moorhouse, a a (not 76), s 67.
100. Foster, a a (not 88), s 223—38. Det medvetna draget i processen från kapitalets sida framgår tydligt på s 204 och 209. Som god lärjunge till Lenin vill Foster också knyta arbetararistokratin framväxt till framväxten av en ny imperialism byggd på export av kapital. Detta försök att tidigarelägga den brittiska imperialismen har kritiserats av t ex Gareth Stedman Jones, "Class Struggle and the Industrial Revolution", *New Left Review*, nr 90 (1975), s 66. Foster betonar arbetararistokratin drag av klassförrädare och säger uttryckligen att den blivit mutad (s 204).
101. G Stedman Jones, a a (not 100), s 62. More, a a (not 96), s 227. Hobsbawm varnar för att överbetona denna aspekts betydelse för arbetararistokratin formerande, a a (1964) (not 79), s 298 f.
102. More, a a, s 237 f. Gray, a a (1981) (not 76), s 31.
103. Musson, a a (1976) (not 70), s 354. Denna uppsats av Musson är ett mycket hårt angrepp på Fosters undersökning. Foster försvarar sig mot Mussons kritik i "Some Comments on 'Class Struggle and the Labour Aristocracy, 1830—60'", *Social History*, nr 3 (Oktober 1976), s 357—66. För kritik av det empiriska underlaget för Fosters tes, se också Patrick Joyce, *Work, Society and Politics. The culture of the factory in later Victorian England*, New Brunswick 1980, s 51—2.
104. G Stedman Jones, a a (not 100), s 61.
105. Ibid, s 63.
106. I marxistisk terminologi rör det sig om att arbetarnas underordning under kapitalet övergår från att vara formell till att vara reell. Stedman Jones, a a, s 64 f. Joyce ansluter sig till Stedman Jones' syn, a a (not 103), s 61 f.

107. Foster, a a (not 88), s 224.
108. Båda betonar i sin text erfarenheterna på arbetsplatsen, Gray, a a (1976) (not 88), s 4, 29. Crossick, a a (1978) (not 88), s 20. Som More påpekar är de dock ganska svaga på detta område; de visar främst på existensen av en skiktning på arbetsplatsen. More, a a (not 96), s 226 f.
109. Gray, a a (1976), s 4, 94 f. Crossick, a a (1978), s 117—20, 143 f, 187 f. Denna starka betoning av medvetandet har en anknytning till E P Thompson och hans framhävande av klassmedvetande som det avgörande för arbetarklassens konstituerande.
110. Gray, a a (1976), s 5—7, 144, 163 f. Crossick, a a (1978), s 105 f, 229 f.
111. Gray, a a (1976), s 136. Crossick, a a (1978), s 134. Det kan vara värt att framhäva de påtagliga likheterna mellan Grays och Crossicks arbetararistokrater och de hantverkare som Prothero skildrat under 1800-talets tidigare decennier.
112. Gray, a a (1976), s 137—43. Crossick, a a (1978), s 154, 196 f.
113. Gray, a a (1976), s 155—64. Crossick, a a (1978), s 240—2.
114. För att förstå detta använder Gray Gramscis begrepp 'hegemoni'; ett självständigt arbetar-medvetande kunde endast utvecklas inom ramen för tidens hegemoniska borgerliga ideologi. Gray, a a (1976), s 5—7.
115. Gray, a a (1976), s 165—84. Crossick, a a (1978), s 244—54. Jfr Hobsbawm, a a (1978) (not 5), s 462—4.
116. More, a a (not 96), s 234 f.
117. Ibid, s 234—6. Hans invändning är naturligtvis endast giltig om besittandet av 'craft control' är det kriterium som avgränsar arbetararistokratin.
118. Crossick, a a (1978), s 42—5.
119. Ibid, s 247.
120. Gray, a a (1976), s 22—6.
121. Ibid, s 53, 88—90.
122. Moorhouse, a a (1978) (not 76), s 82. H F Moorhouse, "The Significance of the Labour Aristocracy", *Social History*, 6 (1981), s 229.
123. Moorhouses inlägg från 1978 följdes av en debatt med Alastair Reid, "Politics and Economics in the Formation of the British Working Class: A Response to H F Moorhouse", *Social History*, 3 (1978), s 347—61, med replik av Moorhouse och motreplik av Reid i *Social History*, 4 (1979), s 481—93. Reid instämmer med Moorhouse i kritiken av arbetararistokratiteorin och deras oenighet rör alternativa förklaringar av det brittiska samhällets stabilitet. Ett försvar för teorin har framförts av Gregor McLennan, "'The Labour Aristocracy' and 'Incorporation': Notes on some Terms in the Social History of the Working Class", *Social History*, 6 (1981), s 71—81. Moorhouse går till motangrepp i "The Significance of the Labour Aristocracy", *Social History*, 6 (1981), s 230—3.
124. Denna uppdelning i 'klassisk' och 'reviderad' version görs av McClellan, a a (not 123), s 72.
125. Pelling, a a (not 99), s 54—6, riktar invändningen mot Hobsbawm att en liten arbetararistokrati inte skulle kunna urskiljas ur ett betydligt större, relativt välbärgat skikt. Hobsbawm ser själv detta som ett problem, a a (1978) (not 5), s 460 f. Moorhouse tar upp detta som ett av de fyra områden där teorins anhängare måste förbättra sin argumentation, a a (1981) (not 123), s 231.
126. E P Thompson, "The Peculiarities of the English", *The Poverty of Theory and Other Essays*, London 1978, s 36 f.

127. Gray, a a (1981) (not 76), s 61 f. För franska hantverksarbetares ledande roll i 1800-talets radikala arbetarrörelse, se Bernard H Moss, *The Origins of the French Labor Movement 1830—1914. The Socialism of Skilled Workers*, Berkeley 1976. Moss framhåller särskilt hur djupt rotad tanken på att genom producentkooperativ upphäva den kapitalistiska produktionsordningen var bland franska hantverksarbetare. För franska hantverksarbetare, se ytterligare Joan Scott, *The Glassworkers of Carmaux. French craftsmen and political action in a nineteenth-century city*, Cambridge 1974 och Michael P Hanagan, *The Logic of Solidarity. Artisans and industrial workers in three French towns, 1871—1914*, Urbana 1980.
128. Ett referat från denna konferens av Bernd Weisbrod, *Internationale wissenschaftliche Korrespondenz zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung*, 17 (1981), s 225—9.
129. Wolfgang Rensch, *Handwerker und Lohnarbeiter in der frühen Arbeiterbewegung. Zur sozialen Basis von Gewerkschaften und Sozialdemokratie im Reichsgründungs Jahrzehnt*, Göttingen 1980, s 195.
130. Ibid, s 187.
131. De nyare tendenserna inom tysk arbetarforskning finns exemplifierade i två uppsatssamlingar från konferens, *Arbeiter im Industrialisierungsprozess. Herkunft — Lage — Verhalten*, Stuttgart 1979 och *Arbeiterexistenz im 19. Jahrhundert. Lebensstandard und Lebensgestaltung deutschen Arbeiter und Handwerker*, Stuttgart 1981, bägge utgivna av W Conze och U Engelhardt. Inflytande från E P Thompson är tydligt hos Eckhard Dittrich, *Arbeiterbewegung und Arbeiterbildung im 19. Jahrhundert*, Bensheim 1980 och Andreas Griessinger, *Das symbolische Kapital der Ehre*, Frankfurt/M, Berlin, Wien 1981. Den senare boken är en intressant undersökning av tyska gesällers kampformer under 1700-talet, men tyvärr skriven på någon slags sociologisk rotväliska som gör den synnerligen svårtillgänglig. Den västtyska forskningen har betonat de hantverksutbildade arbetarnas roll i den tidiga arbetarrörelsen. Det följande synes vara ett representativt omdöme: "Das wohl herausragendste Ergebnis einer Untersuchung über die Sozialstruktur der frühen Arbeiterbewegung bis zum Sozialistengesetz und auch noch mit Einschränkungen darüberhinaus bis zur Jahrhundertwende besteht in der Dominanz handwerklich ausgebildeter Arbeiter in der Mitgliedschaft und vor allem innerhalb des Führungspersonal." Wilhelm Heinz Schröder, *Arbeitergeschichte und Arbeiterbewegung*, Frankfurt/M 1978, s 97. Den kritik som Hartmut Zwahr, a a (not 32), riktat mot uppfattningen om hantverksarbetarnas roll strider inte nödvändigtvis mot den västtyska uppfattningen. De hantverksutbildade gesällerna kan mycket väl ha kommit att arbeta i industri och många kan ha arbetat i kapitalistiskt organiserat hantverk.
132. Det kan kanske ses som karakteristiskt för den bristande svenska forskningen runt hantverket att någon svensk rapport inte fanns med.
133. Stuart Bruchey, "The Evolution of the Role of Small Enterprise in Two Dozen National Economies", *XV° Congrès International des sciences historiques. Bucarest 10—17 août 1980. Rapports III*, s 116—29.
134. I USA tycks dock den småskaliga hantverksproduktionen ha undergrävts ovanligt tidigt, både genom spridningen av förlag och manufaktur och genom mekanisering. Se t ex Susan E Hirsch, *Roots of the American Working Class. The Industrialization of Crafts in Newark, 1800—1860*, Philadelphia 1978. För utvecklingen i USA kan man också se den amerikanska rapporten till världshistorikerkongressen 1980, *Small Business in American Life*, (Stuart Bruchey, utg), New York 1980. För ett hantverks utveckling över förlag och manufaktur till fabriksindustri, se Alan Dawley, *Class and Community. The Industrial Revolution in Lynn*, Cambridge 1976, om skomakeriet i en stad i Massachusetts. För införandet av ny teknik inom vapenmanufakturen före inbördeskriget, Merritt R Smith, *Harper's Ferry Armory and the New Technology*, Syracuse 1977. Likheterna mellan den amerikanska och den brittiska forskningen är stora, något som säkert beror på det betydande inflytande som brittisk "new labor history", främst representerad av E P Thompson, haft på andra sidan Atlanten.